Nederlandse Arbeidsinspectie
Ministerie van Sociale Zaken
en Werkgelegenheid

Naleving van Arbozorg en de Arbeidstijdenwet bij nachtwerk

Inhoud

Hoofdboodschap 3

Samenvatting 4

1 Inleiding 7
- 1.1 Aanleiding 7
- 1.2 Toezichtskader 7
- 1.3 Arbo in Bedrijf 8
- 1.4 Doelstelling en vraagstelling 8
- 1.5 Leeswijzer 8

2 Onderzoeksmethode 9
- 2.1 Aanpak en methoden 9
- 2.2 Selectie van bedrijven 9
- 2.3 Reikwijdte van dit verkennende onderzoek 10

3 Resultaten 11
- 3.1 Achtergrond geïnspecteerde bedrijven 11
  - *3.1.1 De mate waarin er 's nachts wordt gewerkt* 11
- 3.2 Arbozorgverplichtingen 12
  - *3.2.1 Handhavingsgegevens uit centrale registratiesysteem m.b.t. arbozorgwetgeving* 13
  - *3.2.2 Resultaten m.b.t arbozorgverplichtingen uit de vragenlijst* 13
- 3.3 Arbeidstijdenwet 16
  - *3.3.1 Handhavingsgegevens uit centrale registratiesysteem m.b.t. Arbeidstijdenwet* 16
  - *3.3.2 Resultaten m.b.t de arbeidstijdenwet uit de vragenlijst* 17
  - *3.3.3 Handhavingsgegevens nachtwerk uit centrale registratiesysteem totaal* 19
- 3.4 Motieven voor naleefgedrag 19
  - *3.4.1 Kennis van wet- en regelgeving* 19
  - *3.4.2 Naleefgedrag en nalevingsmotieven arbozorgverplichtingen* 20
  - *3.4.3 Naleefgedrag en nalevingsmotieven Arbeidstijdenwet* 21

4 Conclusies 23

Bijlage 1 Overzicht van wettelijke verplichtingen t.a.v. nachtwerk 25

Bijlage 2 Selectie van sectoren en bedrijven 27

Hoofdboodschap

In 2026 heeft de Arbeidsinspectie 92 nachtelijke inspecties uitgevoerd bij bedrijven waar structureel in de nacht wordt gewerkt. De inspecties zijn uitgevoerd bij een selectie van microsectoren, voornamelijk bij distributiecentra, industriële bakkerijen en zuivelbedrijven. Dit verkennende onderzoek geeft een beeld van de mate waarin werkgevers de Arbeidstijdenwet en arbozorgverplichtingen met betrekking tot nachtwerk naleven.

De arbozorgdocumenten zijn bij de meeste werkgevers aanwezig, maar nachtwerk wordt daarin niet altijd als afzonderlijk risico geïdentificeerd. Bij 48% van de geïnspecteerde bedrijven zijn er tekortkomingen op het gebied van Arbozorg rond nachtwerk. Daarnaast zijn bij 38% van de geïnspecteerde bedrijven overtredingen van de Arbeidstijdenwet geconstateerd, met name waar het gaat om onvoldoende rust na nachtdiensten en te veel gewerkte uren in de nacht.

De bevindingen wijzen erop dat nachtwerk binnen de reguliere Arbozorg onvoldoende als afzonderlijk arbeidsrisico wordt onderkend en beheerst, en dat de naleving van de arbozorgverplichtingen en de Arbeidstijdenwet bij veel bedrijven tekortschiet. Naast een gebrek aan kennis spelen ook organisatorische factoren hierbij een rol.

Samenvatting

Aanleiding

Nachtwerk brengt aantoonbare risico's met zich mee voor de gezondheid, veiligheid en duurzame inzetbaarheid van werknemers. Volgens het TNO-rapport 'Nachtwerk in Nederland'[1] werken naar schatting 1,2 miljoen mensen – circa 15% van de beroepsbevolking – incidenteel of structureel in de nacht. In vergelijking met ons omringende landen is dit een relatief hoog percentage. Bovendien is het aandeel werknemers dat 's nachts werkt de afgelopen jaren nauwelijks veranderd.

Hoewel er veel bekend is over de gezondheids- en veiligheidsrisico's van nachtwerk, is er nog beperkt inzicht in de mate waarin werkgevers de wettelijke voorschriften rond arbeidstijden en Arbozorg specifiek bij nachtwerk naleven[2]. Werkgevers zijn volgens de Arbeidsomstandighedenwet verplicht om voor iedere werkplek beleid te voeren op het gebied van arbeidsomstandigheden en arbeidstijden. Dit beleid is erop gericht werknemers in staat te stellen veilig en gezond te werken, ook in de nacht.

De Nederlandse Arbeidsinspectie vindt het gezien de risico's van nachtwerk en de beperkte kennis over de naleving van voorschriften van belang om onderzoek te doen naar de naleving van de Arbeidstijdenwet en de arbozorgverplichtingen rond nachtwerk, zodat ze hier toezicht op kan houden. Met dat doel zijn in 2026 92 nachtelijke inspecties uitgevoerd bij bedrijven waar structureel in de nacht wordt gewerkt. Voorliggend verkennend onderzoek is uitgevoerd op basis van de informatie die bij deze nachtelijke inspecties is opgehaald.

Doelstelling en vraagstelling

Doel van dit verkennende onderzoek is inzicht te verkrijgen in de mate waarin werkgevers de arbozorgverplichtingen en Arbeidstijdenwet met betrekking tot nachtwerk naleven. Daarnaast is onderzocht wat de motieven van bedrijven zijn om de arbozorgverplichtingen en de Arbeidstijdenwet met betrekking tot nachtwerk niet na te leven. De verkregen inzichten kunnen eraan bijdragen dat het toezicht van de Arbeidsinspectie beter wordt afgestemd op het beheersen van risico's rond nachtwerk.

De centrale onderzoeksvraag is hierbij: In hoeverre leven bedrijven de arbozorgverplichtingen en Arbeidstijdenwet rond nachtwerk na en wat zijn motieven voor niet-naleving?

Methode

De data zijn verzameld aan de hand van vragenlijsten die inspecteurs na afronding van de inspectie hebben ingevuld, en bestaat uit de handhavingsgegevens uit het centrale registratiesysteem van de Arbeidsinspectie. De inspecties bestonden uit een werkplekcontrole in de nacht en een controle van de administratie. Daarbij is gekeken naar de volledigheid met betrekking tot nachtwerk van de arbozorg, bestaande uit de Risico-Inventarisatie & -Evaluatie (RI&E,) het plan van aanpak, het basiscontract en het Periodiek Arbeidsgezondheidskundig Onderzoek (PAGO). Daarnaast is gecontroleerd in hoeverre de werkgever de regels uit de Arbeidstijdenwet naleeft. De laatste vier weken van de arbeidstijdenregistratie zijn na afloop van de inspectie gecontroleerd door de inspecteur.

De geïnspecteerde bedrijven zijn niet aselect gekozen. Op basis van enkele selectiecriteria zijn microsectoren gekozen waar nachtwerk plaatsvindt. Daarbinnen zijn kleine bedrijven uitgesloten van de selectie. Dit heeft geresulteerd in inspecties binnen de microsectoren 'Zuivelbedrijven', 'Industriële bakkerijen' en 'Distributiecentra en overige opslag'. Omdat binnen deze microsectoren onvoldoende bedrijven konden worden geïnspecteerd die aan de selectiecriteria voldeden en waar geconstateerd kon worden dat er nachtwerk plaatsvond, zijn aanvullende inspecties uitgevoerd in

[1] TNO (2024). Nachtwerk in Nederland

[2] TNO (2024). Nachtwerk in Nederland

andere microsectoren. Het gaat dan onder meer om ‘Vervaardiging van chocolade en suikerwerk’, ‘Goederenvervoer over de weg’ en ‘Vervaardiging van platen, vellen, buizen en profielen van kunststof’. De uitspraken die in deze rapportage worden gedaan, zijn noch representatief voor de geselecteerde microsectoren, noch voor alle bedrijven in Nederland waar nachtwerk plaatsvindt.

Resultaten

Uit het centrale registratiesysteem van de Arbeidsinspectie blijkt dat bij 44 van de 92 geïnspecteerde bedrijven (48%) één of meerdere keren is gehandhaafd in het kader van arbozorgverplichtingen rond nachtwerk en bij 35 van de 92 geïnspecteerde bedrijven (38%) in het kader van de Arbeidstijdenwet. In totaal zijn er bij 58 bedrijven (63%) overtredingen geconstateerd op de arbozorgverplichtingen en/of de Arbeidstijdenwet rondom nachtwerk.

Naleving van Arbozorg met betrekking tot nachtwerk

De overtredingen met betrekking tot de arbozorgverplichtingen rond nachtwerk hebben voornamelijk betrekking op gebreken ten aanzien van de mate waarin nachtwerk als risico is opgenomen in de RI&E en beheersmaatregelen worden genomen in het plan van aanpak.

Alle geïnspecteerde bedrijven (n=92) beschikken over een RI&E, en de meeste over een plan van aanpak (n=89) en een basiscontract (n=90). Een groot deel – respectievelijk 57% en 60% van deze bedrijven – heeft naar het oordeel van de inspecteurs nachtwerk echter niet of onvoldoende uitgewerkt in de RI&E en het plan van aanpak. Van de geïnspecteerde bedrijven met een op schrift gesteld plan van aanpak (n=89) heeft ruim de helft (57%) beheersmaatregelen genomen om de risico’s van nachtwerk tegen te gaan. Een substantieel deel (43%) heeft dit niet gedaan.

Er is daarbij een duidelijke samenhang tussen de RI&E en het plan van aanpak. Vrijwel alle bedrijven die de risico’s van nachtwerk niet of nauwelijks in de RI&E hebben uitgewerkt, hebben ook de maatregelen voor nachtwerk onvoldoende uitgewerkt in het plan van aanpak. Verder blijkt dat slechts 38% van de werkgevers voorafgaand aan de eerste nachtdienst een PAGO aanbiedt, terwijl dit voor iedere werkgever verplicht is.

Naleving van de Arbeidstijdenwet

De geconstateerde overtredingen met betrekking tot de Arbeidstijdenwet hebben met name betrekking op onvoldoende rust na nachtdiensten en op overschrijding van het toegestane aantal uren dat in de nacht mag worden gewerkt.

Motieven voor niet-naleving Arbozorg

Hoewel vrijwel alle geïnspecteerde bedrijven aandacht hebben voor Arbozorg en beschikken over de vereiste arbozorgdocumenten, blijkt dat nachtwerk daarin in veel gevallen niet is opgenomen, en daarmee niet als afzonderlijk aandachtspunt wordt herkend. Deze bedrijven behandelen nachtwerk hetzelfde als dagwerk, waardoor risico’s die nachtwerk met zich meebrengt onderbelicht blijven en er geen beheersmaatregelen worden genomen. De aanwezigheid van arbozorginstrumenten vormt daarmee op zichzelf geen garantie dat arbeidsrisico’s omtrent nachtwerk daadwerkelijk worden onderkend.

Bedrijven die de arbozorgverplichtingen rond nachtwerk niet naleven, zijn zich er vaak niet van bewust dat nachtwerk als apart risico in de arbozorgdocumenten dient te worden opgenomen. Volgens de inspecteurs kan een aantal factoren hierop van invloed zijn, waaronder:

- Geen prioriteit vanuit het bedrijf op het verdiepen en op orde brengen van de arbozorgdocumenten in relatie tot nachtwerk;
- Ontbreken van werknemers met voldoende kennis van Arbozorg, zeker als het gaat om nachtwerk;
- Gebruik van een branche-RI&E waarbij men ervan uitgaat dat alle relevante risico’s zijn opgenomen, terwijl nachtwerk niet altijd als afzonderlijk risico in de branche-RI&E is opgenomen.

Motieven voor niet-naleving Arbeidstijdenwet

Geïnspecteerde bedrijven die de Arbeidstijdenwet niet naleven zijn vaak niet of nauwelijks inhoudelijk op de hoogte van de Arbeidstijdenwet met betrekking tot nachtwerk. Zij weten bijvoorbeeld niet hoeveel uur werknemers in de nacht mogen werken, of hoeveel rust zij na nachtdiensten dienen te nemen. Bij meerdere geïnspecteerde bedrijven spelen naast een gebrek aan kennis ook organisatorische invloeden een rol. Overtredingen van de Arbeidstijdenwet kunnen bijvoorbeeld ontstaan doordat werknemers nachtdiensten ruilen of bereid zijn om (te) veel in de nacht te werken, door verhoogde inzet tijdens piekperiodes (waaronder de inzet van uitzendkrachten) en het ontbreken van een adequate interne controle wanneer een overtreding van de Arbeidstijdenwet dreigt te ontstaan.

Conclusie

De resultaten van dit project geven een indicatie van problemen met betrekking tot de naleving van arbozorgverplichtingen en de Arbeidstijdenwet die zich voor kunnen doen bij bedrijven waar in de nacht wordt gewerkt. Hierbij moet wel worden benadrukt dat de resultaten gevonden zijn bij een beperkt aantal bedrijven in een beperkt aantal microsectoren. Deze resultaten zijn daarom niet zonder meer te vertalen naar de geselecteerde microsectoren, en ook niet naar alle bedrijven in Nederland waar in de nacht wordt gewerkt.

De resultaten wijzen erop dat de aanwezigheid van arbozorginstrumenten op zichzelf geen garantie is dat nachtwerk als afzonderlijk risico wordt onderkend. De naleving van de arbozorgverplichtingen en de Arbeidstijdenwet rond nachtwerk blijft bij veel van de geïnspecteerde bedrijven achter. Veel bedrijven herkennen nachtwerk onvoldoende als risico dat een eigen, gerichte inventarisatie en beoordeling vraagt. Bij de bedrijven waar nachtwerk onvoldoende als specifiek risico wordt onderkend, is nachtwerk ook onvoldoende specifiek uitgewerkt in het preventieve beleid. Daarnaast ontbreekt het bij een deel van de geïnspecteerde bedrijven aan controle op het aantal uren dat werknemers na een nachtdienst rust moeten houden en het aantal gewerkte uren tijdens een nachtdienst. Naast een gebrek aan kennis spelen bij bovenstaande zaken ook organisatorische factoren een rol.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Nachtwerk brengt aantoonbare risico's met zich mee voor de gezondheid, veiligheid en duurzame inzetbaarheid van werknemers. Volgens het rapport 'Nachtwerk in Nederland' van TNO uit 2024[3] verrichten naar schatting 1,2 miljoen mensen – ongeveer 15% van de beroepsbevolking – incidenteel of structureel nachtwerk[4]. Dit is volgens het TNO-rapport een relatief hoog percentage in vergelijking met de ons omringende landen. Daarnaast is het percentage over de afgelopen jaren nauwelijks afgenomen[5]. Waarschijnlijk zijn de cijfers een onderschatting, omdat er aanwijzingen zijn dat veel arbeidsmigranten relatief vaak werken in sectoren waar nachtwerk voorkomt en zij in statistieken van het CBS ondervertegenwoordigd zijn[6].

Hoewel nachtwerk in sommige beroepen onvermijdelijk is, laat wetenschappelijk onderzoek zien dat langdurige blootstelling aan nachtelijke werktijden negatieve gevolgen kan hebben voor de fysieke en mentale gezondheid van werknemers, door een verstoring van het bioritme. Diverse studies, waaronder het rapport 'Nachtwerk in Nederland van TNO', tonen aan dat nachtwerk de biologische klok verstoort en kan leiden tot slaaptekort, verminderde alertheid en concentratieproblemen[7]. Op de lange termijn vergroot nachtwerk de kans op chronische aandoeningen, zoals diabetes type 2, hart- en vaatziekten en depressie. Bovendien neemt het risico op fouten, arbeidsongevallen en verkeersincidenten toe, zowel op de werkvloer als tijdens het woon-werkverkeer. In 2017 adviseerde de Gezondheidsraad al om werken in de nacht zo veel mogelijk te beperken[8].

Ondanks dat er veel bekend is over de ernst van de gezondheids- en veiligheidsrisico' s van het werken in de nacht, is er nog maar beperkt inzicht in de mate waarin werkgevers de wettelijke voorschriften rond arbeidstijden en Arbozorg specifiek bij nachtwerk naleven[9].

Om bovengenoemde redenen vond de Arbeidsinspectie het van belang om naast een inspectieproject ook een verkennend onderzoek te doen naar de naleving van de Arbeidstijdenwet en de arbozorgverplichtingen[10] met betrekking tot nachtwerk.

1.2 Toezichtskader

In Nederland zijn werkgevers verplicht om voor elke werkplek beleid te voeren met betrekking tot arbeidsomstandigheden en arbeidstijden. Voornaamste doel van dit beleid is ervoor te zorgen dat werknemers veilig en gezond kunnen werken, waarbij de primaire verantwoordelijkheid bij de werkgever ligt[11] Het beleid over arbeids- en rusttijden wordt gevoerd in samenhang met het arbeidsomstandighedenbeleid[12,13]. In bijlage 1 wordt een overzicht van wettelijke verplichtingen gepresenteerd die relevant zijn voor de focus van dit verkennende onderzoek, te weten de wettelijke verplichtingen rondom Arbozorg en de Arbeidstijdenwet ten aanzien van werktijden.

---

3 TNO (2024). Nachtwerk in Nederland

4 Onder nachtwerk verstaan we dat meer dan één uur werk wordt verricht tussen 00:00 en 06:00 uur. Zie ook paragraaf 1.2 en bijlage 1.

5 TNO (2024). Nachtwerk in Nederland

6 TNO (2024). Nachtwerk in Nederland

7 Zie o.a. Gezondheidsraad (2017), Gezondheidsrisico's door nachtwerk, en RIVM & TNO (2023), Inzicht in de impact van nachtwerk en mogelijke oplossingen: Ervaringen van nachtwerkers, werkgevers en bedrijfsartsen.

8 Gezondheidsraad (2017). Gezondheidsrisico's door nachtwerk

9 TNO (2024). Nachtwerk in Nederland

10 Arbozorgverplichtingen houden in dat werkgevers zorgen voor een veilige en gezonde werkomgeving, wat inhoudt dat ze een Risico-Inventarisatie en -Evaluatie (RI&E) opstellen, een plan van aanpak maken en evalueren, een preventiemedewerker aanwijzen, en werknemers voorlichten over arbeidsrisico's. Deze verplichtingen zijn vastgelegd in de Arbeidsomstandighedenwet (Arbowet) en worden gehandhaafd door de Nederlandse Arbeidsinspectie, die ook inspecties uitvoert om de naleving te controleren

11 Dit geldt ook als het gaat om uitzendkrachten

12 Artikel 4:1 Arbeidstijdenwet

13 De Arbeidstijdenwet is niet van toepassing in noodsituaties of rampen waarbij strikte naleving van de wettelijke regels adequaat handelen zou belemmeren, zie Artikel 2:2 Arbeidstijdenwet. De Arbeidstijdenwet is normaliter ook niet van toepassing op werknemers die driemaal het minimumloon verdienen, maar dat geldt niet voor arbeid die wordt verricht in nachtdienst, dus deze uitzondering kan hier buiten beschouwing wordt gelaten.

1.3 Arbo in Bedrijf

Gelijktijdig met dit inspectieproject werd door de Arbeidsinspectie een Arbo in Bedrijf-project (AiB) uitgevoerd, gericht op nachtwerk. Hierbij werd gekeken naar de staat van gezond en veilig werk in de nacht, in het bijzonder naar de naleving van verplichtingen die volgen uit de Arbeidsomstandighedenwet en de beheersing van gezondheids- en veiligheidsrisico's door werkgevers.

Het AiB-project behelsde 192 bedrijfsbezoeken die grotendeels (90%) overdag plaatsvonden, en waarbij alleen werd gehandhaafd als er direct gevaar optrad. Het AiB-project project stond los van dit inspectieproject, maar waar nodig vond onderlinge afstemming plaats met de onderzoekers van AiB. Beide projecten dragen bij aan het toezicht van de Arbeidsinspectie en het beheersen van de risico's omtrent nachtwerk.

1.4 Doelstelling en vraagstelling

Het doel van dit verkennende onderzoek is inzicht te verkrijgen in de mate waarin werkgevers de Arbeidstijdenwet en arbozorgverplichtingen met betrekking tot nachtwerk naleven, en om de onderliggende motieven van bedrijven te achterhalen die hierin tekortschieten. De verkregen inzichten kunnen bijdragen aan een betere afstemming van het toezicht van de Arbeidsinspectie op de beheersing van de risico's rond nachtwerk.

In dit verkennende onderzoek staat de volgende onderzoeksvraag centraal:
In hoeverre leven bedrijven de arbozorgverplichtingen en Arbeidstijdenwet rond nachtwerk na en wat zijn motieven voor niet-naleving?

Hierbij worden de volgende deelvragen beantwoord:
1. In hoeverre hebben bedrijven een Risico-Inventarisatie en -Evaluatie (RI&E)[14], plan van aanpak (PvA)[15] en basiscontract, en in hoeverre is daarin aandacht voor de Arbeidstijdenwet en de arbozorgverplichtingen rond nachtwerk?
2. In welke mate voldoet de arbeidstijdenregistratie aan de gestelde eisen in de Arbeidstijdenwet?
3. Welke motieven hebben werkgevers om de Arbeidstijdenwet en de arbozorgverplichtingen aangaande nachtwerk niet op te volgen?

1.5 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 wordt de onderzoeksmethode beschreven. Paragraaf 2.1 behandelt de aanpak en methoden, paragraaf 2.2 de selectie van bedrijven en paragraaf 2.3 de reikwijdte van dit verkennende onderzoek. In hoofdstuk 3 worden de resultaten gepresenteerd die bijdragen aan de beantwoording van de onderzoeksvraag.

Paragraaf 3.1 beschrijft de achtergrond van de geïnspecteerde bedrijven en de mate waarin er binnen deze bedrijven 's nachts wordt gewerkt. Paragraaf 3.2 gaat over de arbozorgverplichtingen en beantwoordt de eerste deelvraag. Paragraaf 3.3 gaat over de Arbeidstijdenwet en beantwoordt de tweede deelvraag. Paragraaf 3.4 gaat over de motieven om de wet niet op te volgen en beantwoordt de derde deelvraag.

Hoofdstuk 4 bevat de conclusies van dit verkennende onderzoek.

Bijlage 1 bevat een overzicht van wettelijke bepalingen ten aanzien van nachtwerk, en bijlage 2 bevat een uitgebreidere beschrijving van de selectie van sectoren en bedrijven.

[14] Een RI&E (Risico-Inventarisatie en -Evaluatie) is een lijst met en beoordeling van alle gevaren en risico's op het gebied van veiligheid en gezondheid op de werkvloer

[15] Een plan van aanpak (PvA) is een verplicht onderdeel van de Risico-Inventarisatie & -Evaluatie (RI&E), waarin wordt vastgelegd welke maatregelen men neemt om werkrisico's op te lossen.

2 Onderzoeksmethode

2.1 Aanpak en methoden

Voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen is een vragenlijst opgesteld, die na afloop van de nachtelijke inspecties door de inspecteurs is ingevuld op basis van gesprekken die zij hebben gevoegd met (vertegenwoordigers) van de werkgever en met werknemers. Deze vragenlijst is afgestemd met een aantal inspecteurs.

De inspectie bestond uit een nachtelijke werkplekcontrole en een controle op de administratie, waarbij inspecteurs bekeken hoe volledig de Arbozorg (RI&E, plan van aanpak, basiscontract en Periodiek Arbeidsgezondheidskundig Onderzoek (PAGO)) is ten aanzien van nachtwerk, en in hoeverre de werkgever de regels uit de Arbeidstijdenwet opvolgt. Hiervoor werd de arbeidstijdenregistratie van de vier weken voorafgaand aan de inspectie onderzocht. Dit deed de inspecteur na afloop van de inspectie. De vragenlijst werd pas na afronding van de controle op de administratie ingevuld.

Naast het invullen van de vragenlijst registreerden inspecteurs in het centrale registratiesysteem van de Arbeidsinspectie op welke overtredingen is gehandhaafd. Dit centrale registratiesysteem is geraadpleegd om te achterhalen hoe vaak en waarop tijdens de inspecties is gehandhaafd.

2.2 Selectie van bedrijven

Er is voor gekozen om eerst een aantal sectoren te kiezen waarin relatief veel 's nachts wordt gewerkt, en daarna binnen deze sectoren bedrijven te selecteren ten behoeve van de nachtelijke inspecties.

Selectie van sectoren

Voor de selectie van sectoren is gebruik gemaakt van de tabellen van de meest recente Inspectiebrede Risicoanalyse (IRA)[16].

Voor het kiezen van microsectoren zijn er enkele selectiecriteria gehanteerd:

- Waar relatief veel uren in de nacht wordt gewerkt;
- Waar aanwijzingen zijn dat er arbeidsmigranten werkzaam zijn[17];
- Waar de Arbeidsinspectie in het recente verleden niet (veel) heeft geïnspecteerd.

Deze selectiecriteria worden nader toegelicht in bijlage 2.

Er is uiteindelijk gekozen voor de volgende microsectoren, die aan bovenstaande selectiecriteria voldoen:

- Industrie: vervaardiging van brood en vers banketbakkerswerk (hierna te noemen industriële bakkers). In totaal zijn er achttien industriële bakkers geïnspecteerd.
- Industrie: vervaardiging van zuivelproducten (hierna te noemen zuivelbedrijven). In totaal zijn er negen zuivelbedrijven geïnspecteerd. Opslag in distributiecentra en overige opslag. Binnen deze microsector zijn 26 bedrijven geïnspecteerd.

Omdat binnen deze microsectoren onvoldoende bedrijven konden worden geïnspecteerd die aan de selectiecriteria voldeden en waar op het moment van inspecteren nachtwerk plaatsvond, zijn 39 aanvullende inspecties gehouden in een groot aantal andere microsectoren (zie bijlage 2) die aan de selectiecriteria voldoen. In totaal hebben er 92 inspecties plaatsgevonden, verdeeld over verschillende microsectoren.

[16] De Arbeidsinspectie houdt risicogericht toezicht. Als onderdeel van de Inspectiebrede Risicoanalyse (IRA) die de Nederlandse Arbeidsinspectie elke vier jaar uitvoert en elk jaar bijwerkt, maakt de Arbeidsinspectie sector- en beroepentabellen. Een deel van de gegevens in de tabellen komt uit de Nederlandse Enquête Arbeidsomstandigheden (NEA).

[17] Dit selectiecriterium is gehanteerd omdat er aanwijzingen zijn dat veel arbeidsmigranten werken in sectoren waar vaak nachtwerk plaatsvindt (zie paragraaf 1.1), en dat zij in nachtwerk oververtegenwoordigd zijn. Omdat het complex is om tijdens nachtelijke inspecties in kaart te brengen in welke mate er op dat moment arbeidsmigranten aan het werk zijn, zijn hierover in de vragenlijst geen vragen over gesteld. Deze rapportage bevat dan ook geen informatie in relatie tot arbeidsmigranten.

2.3 Reikwijdte van dit verkennende onderzoek

Het verkennende onderzoek richt zich uitsluitend op bedrijven waar 's nachts werkzaamheden plaatsvinden. Daarbij is gekeken naar de naleving van de Arbeidstijdenwet en de arbozorgverplichtingen bij nachtwerk. Andere thema's blijven in dit project buiten beschouwing, ernstige overtredingen uitgezonderd.

De analyse van de resultaten is gebaseerd op de vragenlijsten die door de inspecteurs zelf zijn ingevuld. Hoewel dit een praktische keuze was, kan deze aanpak de betrouwbaarheid van de resultaten beïnvloeden vanwege interpretatieverschillen.

Doordat het niet mogelijk is om een aselecte steekproef te trekken en het om een beperkt aantal inspecties in specifieke sectoren gaat, kunnen geen representatieve uitspraken over al het nachtwerk bij alle bedrijven in Nederland worden gedaan. Met het gekozen steekproefdesign is gepoogd een zo objectief mogelijk beeld te verkrijgen van de naleving van de voorschriften en de risico's rondom nachtwerk.

3 Resultaten

In dit hoofdstuk worden de resultaten gepresenteerd. De resultaten worden aangevuld met quotes uit de door de inspecteurs ingevulde open vragen uit de vragenlijst.

3.1 Achtergrond geïnspecteerde bedrijven

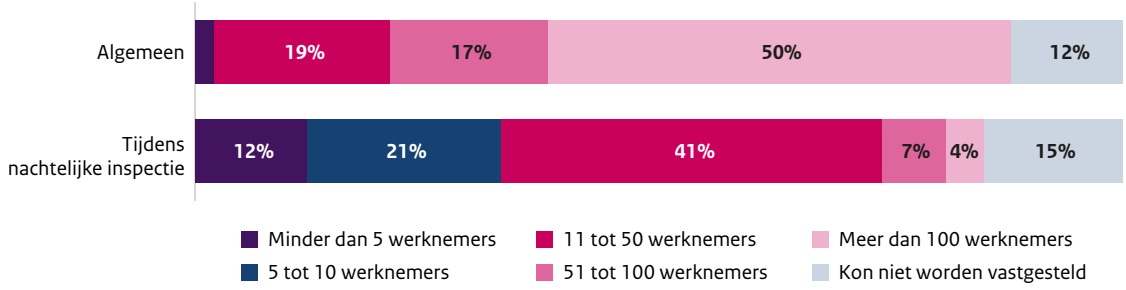
In totaal zijn er 118 bedrijven bezocht. Bij 26 bedrijven (22%) is er 's nachts ter plekke geconstateerd dat er op dat moment geen nachtwerk werd verricht. Van de 92 geïnspecteerde bedrijven waarbij geconstateerd is dat er nachtwerk werd verricht, zijn er:

- Negen (10%) zuivelbedrijven;
- Achttien (20%) industriële bakkers;
- 26 (28%) distributiecentra en overige opslag;
- 39 (42%) werkzaam in overige microsectoren, zoals de vervaardiging van chocolade en suikerwerk, goederenvervoer over de weg en vervaardiging van platen, vellen, buizen en profielen van kunststof.

De geïnspecteerde bedrijven hebben gemiddeld 260 werknemers (inclusief uitzendkrachten) in dienst. Tijdens de nachtelijke inspectie waren er per geïnspecteerd bedrijf gemiddeld 29 werknemers (inclusief uitzendkrachten) aanwezig.

Uit figuur 1 blijkt een duidelijk verschil in het aantal werknemers dat in het bedrijf werkzaam is en het aantal werknemers dat bij de nachtelijke inspecties aanwezig was. De helft van de geïnspecteerde bedrijven telt meer dan honderd werknemers, en vestigingen met minder dan tien werknemers komen nauwelijks voor[18]. Het aantal werknemers dat tijdens de nachtelijke inspecties werd aangetroffen ligt aanzienlijk lager.

Figuur 1 *Aantal werknemers bij het geïnspecteerde bedrijf in het algemeen versus tijdens de nachtelijke inspectie*[19]

Bij 40 (51%) van de 92 geïnspecteerde bedrijven werden er 's nachts uitzendkrachten aangetroffen, en bij 5 bedrijven (6%) zzp'ers.

Verder was er bij één bedrijf sprake van uitbesteed werk en werd er bij één bedrijf gebruik gemaakt van gepensioneerden die elke week twee dagen brood rondrijden in de nacht. Er zijn geen kinderen en/of jeugdigen onder de 18 jaar aangetroffen.

3.1.1 De mate waarin er 's nachts wordt gewerkt

Figuur 2 laat zien dat er bij de meeste bedrijven (82%) elke werkdag in de nacht wordt gewerkt. Verder laat figuur 2 zien dat er bij 7% van de geïnspecteerde bedrijven meerdere keren per week 's nachts wordt gewerkt, bij geen enkel bedrijf één keer per week en bij 1% meerdere keren per maand, maar minder dan één keer per week. Onder 'Anders,

[18] In de selectie komen enkele bedrijven voor die volgens de KvK meer dan tien werknemers hebben, maar waarbij tijdens de inspectie is vastgesteld dat er minder dan tien werknemers werkzaam zijn.

[19] Voor alle percentages in figuur 1 geldt dat het om een benadering gaat. Het was namelijk niet in alle gevallen mogelijk om het exacte aantal werknemers vast te stellen. In het geval dat ook een benadering niet mogelijk was is gekozen voor de optie 'kon niet worden vastgesteld'.

namelijk...' vallen bedrijven waar het aantal momenten dat er nachtwerk plaatsvindt sterk wisselt. Het kan dan bijvoorbeeld de ene maand elke werkdag zijn, en een andere maand meerdere keren per maand.

Daarbij is het goed om te benadrukken dat inspecteurs enkel zijn gaan inspecteren als ze nachtwerk aantroffen. Bedrijven waar elke werkdag 's nachts wordt gewerkt, hadden daardoor een grotere kans op een inspectie dan bedrijven waar minder vaak 's nachts wordt gewerkt.

Figuur 2 *Mate waarin er 's nachts gewerkt wordt*[20]

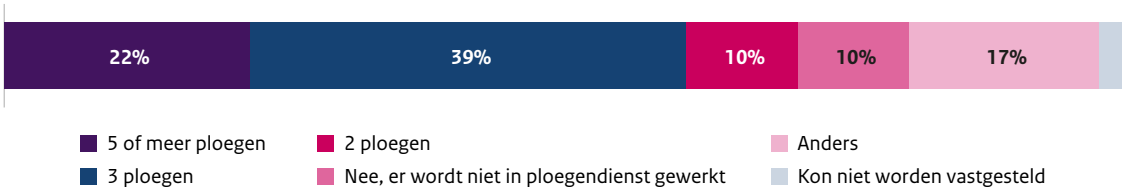
Vraag: *Hoe vaak vindt er binnen dit bedrijf nachtwerk plaats?*
Basis: *geïnspecteerde bedrijven (n=92)*

Voor bedrijven waar elke werkdag of meerdere keren per week nachtwerk plaatsvindt, kunnen ploegendiensten een belangrijke maatregel zijn om overschrijding van de Arbeidstijdenwet te voorkomen. Door het werken in ploegendiensten kunnen werknemers over meerdere ploegen worden verdeeld, zodat ze minder lange reeksen nachtdiensten maken en na nachtdiensten voldoende hersteltijd kunnen krijgen. In de meeste bedrijven wordt met ploegendiensten gewerkt, waarbij een drieploegendienst het meest gebruikelijk is (zie figuur 3).

Figuur 3 *Ploegendiensten*

Vraag: *Wordt er gewerkt in een ploegendienst? Zo ja, uit hoeveel ploegen bestaat deze?*
Basis: *geïnspecteerde bedrijven (n=92)*

Onder de categorie 'Anders, namelijk...' vallen bedrijven die wel werken met ploegendiensten, maar waar het aantal ploegendiensten voor verschillende functies varieert.

3.2 Arbozorgverplichtingen

Deze paragraaf begint met de handhavingsgegevens uit het centrale registratiesysteem van de Arbeidsinspectie (paragraaf 3.2.1), die laten zien hoe vaak en waarop met betrekking tot de arbozorgwetgeving is gehandhaafd. Daarna volgen in paragraaf 3.2.2. de resultaten uit de vragenlijst die ingaan op de arbozorgverplichtingen en samen met de handhavingsgegevens antwoord geven op de eerste deelvraag: in hoeverre hebben bedrijven een Risico-Inventarisatie en -Evaluatie (RI&E), plan van aanpak (PvA) en basiscontract, en in hoeverre is daarin aandacht voor de Arbeidstijdenwet en de arbozorgverplichtingen rond nachtwerk?

[20] Om de figuren overzichtelijk te houden is besloten om de labels van percentages lager dan 4% niet op te nemen. Dit is dan een leeg vlak in de grafiek.

3.2.1 *Handhavingsgegevens uit centrale registratiesysteem m.b.t. arbozorgwetgeving*

Inspecteurs registreerden in het centrale registratiesysteem van de Arbeidsinspectie op welke overtredingen is gehandhaafd in het kader van de arbozorgverplichtingen omtrent nachtwerk[21]. Daaruit blijkt dat hierop bij 44 van de 92 geïnspecteerde bedrijven (48%) één of meerdere keren is gehandhaafd. Tabel 1 geeft aan op welke feiten is gehandhaafd.

De overtredingen hebben voornamelijk betrekking op gebreken ten aanzien van de RI&E en het plan van aanpak in relatie tot nachtwerk. Voor de feiten die niet direct betrekking hebben op nachtwerk geldt dat ze voorkomen in combinatie met feiten die wel direct betrekking op nachtwerk hebben.

Tabel 1 *Handhavingsgegevens m.b.t. arbozorgwetgeving*

Feit	Aantal keer gehandhaafd
W050104 onvolledige RI&E	33
W050302 termijnen van maatregelen genoemd in plan van aanpak	11
W1401a toetsen en adviseren RI&E door gecertificeerde deskundige of bedrijfsarts	9
W050401 RI&E zo dikwijls als nodig aanpassen	8
W080101 doeltreffende info aan werknemers over werkzaamheden, risico's en maatregelen	2
W130101 bijstand door deskundige werknemers	2
Overige overtredingen[22]	10
Totaal	**75[23]**

3.2.2 *Resultaten m.b.t arbozorgverplichtingen uit de vragenlijst*

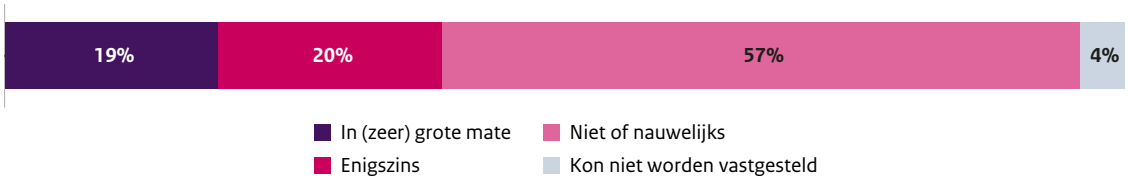
Risico-inventarisatie en -evaluatie

Alle geïnspecteerde bedrijven beschikken over een RI&E. Ongeveer een kwart (24%) heeft gebruik gemaakt van een branche-RI&E.

Figuur 4 laat zien dat het grootste deel van de bedrijven de risico's omtrent nachtwerk niet of nauwelijks heeft uitgewerkt in de RI&E. Slechts één op de vijf heeft deze risico's in (zeer) grote mate uitgewerkt.

Figuur 4 *Mate waarin risico's omtrent nachtwerk zijn uitgewerkt in de RI&E*[24]

Vraag: *In welke mate zijn risico's omtrent nachtarbeid uitgewerkt in de RI&E?*
Basis: *bedrijf heeft een RI&E (n=91)*

[21] Niet elke feitcode in tabel 1 heeft direct betrekking op nachtwerk. Elk van deze 44 bedrijven heeft echter één of meer overtredingen m.b.t. feiten die in relatie tot nachtwerk zijn beoordeeld. Dit zijn de feitcodes W050104, W050301, W050302, W050401, W080101, W080201, W150101, B20430201 en W180001.

[22] In de categorie overige overtredingen vallen de feitcodes die slechts één keer voorkomen. Het betreft de volgende feitcodes: B70070101, B20430201, B30080301, B30160101, B50040001, B70030301, R8290101, W050301, W080201 en W180001.

[23] Het totaal aantal feiten is groter dan het aantal bedrijven waar overtredingen voor arbozorgverplichtingen zijn geconstateerd, omdat in één bedrijf meerdere feiten kunnen zijn geconstateerd. Voor de feiten die niet direct betrekking op nachtwerk hebben, geldt dat ze in combinatie voorkomen met feiten die wel direct betrekking op nachtwerk hebben.

[24] Bij één bedrijf was op het moment van het invullen van de vragenlijst nog nader onderzoek nodig om vast te stellen of het bedrijf een RI&E had. Daarom is de basis voor deze vraag n=91 i.p.v. n=92

Bij veel bedrijven geven inspecteurs aan dat de RI&E onvoldoende informatie over nachtwerk bevat. Vaak geven zij aan dat de informatie hierover geheel ontbrak of slechts summier werd benoemd, zonder verdere uitwerking. Een aantal keer geven zij aan dat bijvoorbeeld enkel wordt benoemd dat ploegendiensten worden gedraaid of dat de Arbeidstijdenwet wordt gevolgd. Daarnaast geven inspecteurs aan dat specifieke zaken, zoals de risico's van nachtarbeid (voor specifieke groepen) ontbraken.

"Nachtarbeid komt niet in de branche-RI&E voor en het bedrijf heeft niks over nachtwerk opgenomen in de RI&E." (Inspecteur)

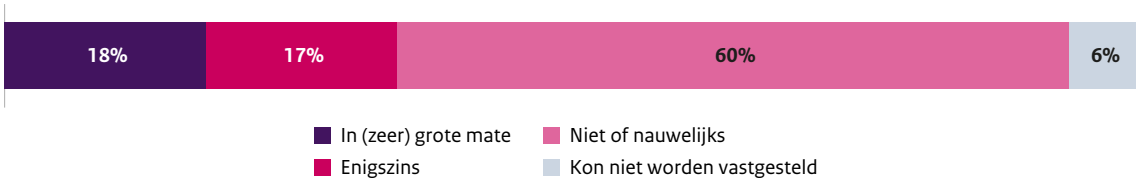
"De RI&E was niet getoetst door gecertificeerde deskundigen. In ieder geval dient nachtwerk uitgewerkt te worden met onder andere slaapverstoring, vermoeidheid, lange termijneffecten, veiligheidsrisico's door vermoeidheid, psychosociale arbeidsbelasting, aantal mensen dat blootgesteld wordt aan nachtwerk (en hoe vaak/hoe lang), type diensten, risicogroepen." (Inspecteur).

Plan van aanpak

Van de geïnspecteerde bedrijven heeft 97% een op schrift gesteld plan van aanpak. Drie bedrijven (3%) hebben dit niet. Van de bedrijven met een op schrift gestelde aanpak heeft het grootste gedeelte deze niet of nauwelijks uitgewerkt in het plan van aanpak (zie figuur 5).

Figuur 5 *Mate waarin maatregelen omtrent nachtwerk zijn uitgewerkt in het plan van aanpak*

Vraag: *In welke mate zijn maatregelen omtrent nachtarbeid uitgewerkt in het plan van aanpak?*
Basis: *bedrijf heeft op schrift gesteld plan van aanpak (n=89)*

Er is een duidelijke samenhang in de mate waar in de risico's omtrent nachtarbeid zijn uitgewerkt in de RI&E en de mate waarin de maatregelen omtrent nachtarbeid zijn uitgewerkt in het plan van aanpak. Van de bedrijven waarin deze niet of nauwelijks zijn uitgewerkt in de RI&E (n=50), heeft 92% de maatregelen niet of nauwelijks en 6% enigszins uitgewerkt in het plan van aanpak[25].

Voor de geïnspecteerde bedrijven die de maatregelen met betrekking tot nachtarbeid niet of nauwelijks of enigszins in het plan van aanpak hebben uitgewerkt (n=68), is aan de inspecteur gevraagd waarom dit het geval is. Voor 12% van deze bedrijven is dit omdat zij in het verleden al maatregelen hebben geïmplementeerd. Voor 13% van deze bedrijven kon dit niet beoordeeld worden. Voor de overige 75% geven inspecteurs vooral aan dat werkgevers niet bekend zijn met het feit dat de risico's van nachtwerk in de RI&E en het bijbehorende plan van aanpak moeten worden opgenomen. Het ontbreken van maatregelen met betrekking tot nachtwerk in het plan van aanpak lijkt daarmee in de meeste gevallen samen te hangen met een gebrek aan kennis over de verplichtingen rondom nachtwerk binnen Arbozorg volgens inspecteurs. Op de vraag welke maatregelen de werkgever treft geven vier werkgevers aan dat zij zich houden aan de Arbeidstijdenwet. Dit wijst er volgens de inspecteurs op dat zij het naleven van de wettelijke arbeidstijden zelf als maatregel beschouwen, en niet op de hoogte zijn van specifieke verplichtingen rondom Arbozorg.

In enkele gevallen geven werkgevers aan dat zij gebruikmaken van een branche-RI&E en bijbehorend plan van aanpak. Omdat nachtwerk hierin volgens hen niet als afzonderlijk risico was opgenomen hebben zij dit risico in hun RI&E en plan van aanpak niet opgenomen. Daarnaast wordt door twee werkgevers aangegeven dat de uitvoering van de RI&E en het opstellen van het plan van aanpak is uitbesteed aan een externe deskundige. Volgens deze werkgevers is nachtwerk door de deskundige niet in het plan van aanpak opgenomen.

[25] Bij één bedrijf (2%) kon dit niet worden beoordeeld.

Genomen beheersmaatregelen

Van de geïnspecteerde bedrijven met een op schrift gesteld plan van aanpak (n=89) heeft 57% beheersmaatregelen genomen om de risico's van nachtwerk tegen te gaan, en heeft 43% dit niet gedaan. De volgende beheersmaatregelen springen eruit:

- Het geven van voorlichting en training over nachtarbeid en/of gezonde voeding;
- Maatregelen met betrekking tot planning van werkzaamheden.

Voorlichting en training

Voorlichting en training worden door meerdere werkgevers genoemd als manieren om de risico's van nachtarbeid te beperken. De voorlichting en training die worden aangeboden kennen verschillende onderwerpen en vormen. Als we kijken naar de onderwerpen wordt er voornamelijk ingegaan op nachtarbeid zelf en op een gezonde voedings/levensstijl. Bij de voorlichting over nachtarbeid gaat het bijvoorbeeld om folders over nachtwerk die onder de werknemers worden uitgedeeld, om e-learnings die worden aangeboden of om toolboxtrainingen die worden gehouden. Bedrijven delen ook wel beleidsadvies over de risico's van nachtwerk met werknemers.

Maatregelen met betrekking tot planning en werktijden

Naast voorlichting en training over nachtarbeid, gezondheid en voeding noemen enkele werkgevers maatregelen die betrekking hebben op de planning en de werktijden. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om het zorgen voor een vast rooster, een voorwaarts roterend rooster en roulatie van nachtdiensten.

> *"Ze hebben een op schrift gesteld arbeids- en rusttijden beleid inclusief nachtarbeid in een handboek. Deze wordt aan iedereen ter beschikking gesteld."* (Inspecteur)

Bij een groot deel van de bedrijven wordt met ploegendiensten gewerkt. Het gaat dan voornamelijk om een drie- of vijfploegendienst, waarbij sommige werkgevers aangeven dat het kiezen voor een vijfploegendienst een beheersmaatregel is.

In het verlengde van deze maatregelen speelt de Arbeidstijdenwet een belangrijke rol. Volgens de inspecteurs roostert een deel van de bedrijven volgens de voorwaarden van de Arbeidstijdenwet, en bij een deel noemen de werkgevers het nemen van pauzes expliciet als maatregel. Het gaat dan zowel om pauzes tijdens de nachtdienst, als ervoor en erna.

Basiscontract en PAGO

Bij 90 van de geïnspecteerde bedrijven (98%) is een basiscontract aanwezig, en bij twee bedrijven (2%) is dit niet het geval.

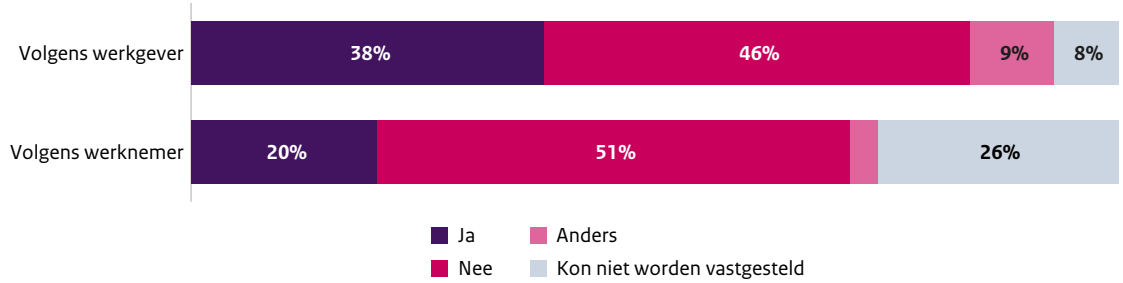
Bij de bedrijven waar een basiscontract aanwezig is (n=90), is door de inspecteur zowel aan werkgevers als aan werknemers zelf gevraagd of vóór de eerste nachtdienst een Periodiek Arbeidsgezondheidskundig Onderzoek (PAGO) aan werknemers wordt aangeboden. In figuur 6 is te zien dat dit bij het merendeel van de bedrijven niet gebeurt, terwijl dit wel een verplichting is.

Enkele werkgevers geven aan dat het PAGO in sommige gevallen wel wordt aangeboden, maar soms niet voorafgaand aan de eerste nachtdienst. Ook werd een enkele keer aangegeven dat er bij de werknemers geen behoefte is aan een PAGO, maar dat er wel naar hen geluisterd wordt als er iets speelt op de werkvloer. Ook bleek uit enkele reacties dat het bestaan van het PAGO onbekend is, of dat het in de toekomst mogelijk wel zal worden aangeboden.

In figuur 6 is tevens te zien dat werknemers bij 20% van de bedrijven waar een basiscontract aanwezig is, aangeven dat een PAGO voor aanvang van de eerste nachtdienst wordt aangeboden. Bij 51% van deze bedrijven geven werknemers aan dat dit niet het geval is en bij 26% van deze bedrijven kon dit niet worden vastgesteld. Onder 'Anders namelijk...' wordt één keer aangegeven dat het PAGO sinds dit jaar wordt aangeboden, één keer dat het via het sociaal fonds wordt aangeboden en één keer dat de werknemer niet van het PAGO weet.

Figuur 6 *Aanbieden van PAGO voor aanvang eerste nachtdienst*

Vraag: *Wordt het Periodiek Arbeidsgezondheidskundig Onderzoek (PAGO) aangeboden aan werknemers voor aanvang van de eerste nachtdienst?*
Basis: *basiscontract aanwezig (n=90)*

Bij respectievelijk 8% van de werkgevers en 26% van de werknemers kon de inspecteur bij de geïnspecteerde bedrijven niet verifiëren of een PAGO is aangeboden. Worden deze bedrijven buiten beschouwing gelaten, dan is volgens de werkgevers (n=83) in 41% van de gevallen wel en in 49% van de gevallen geen PAGO aangeboden. Volgens de werknemers (n=67) is in 27% van de gevallen wel en in 69% van de gevallen geen PAGO aangeboden.

Al met al laten deze cijfers zien dat werkgevers en werknemers een ander beeld hebben van het aanbieden van een PAGO voorafgaand aan de eerste nachtdienst: werkgevers geven aan dat dit vaker gebeurt dan de werknemers herkennen. Ook valt op dat werknemers aanzienlijk vaker aangeven niet te weten of een PAGO is aangeboden dan werkgevers, wat erop kan wijzen dat het aanbod bij het personeel niet altijd bekend is. Zelfs wanneer alleen wordt gekeken naar de bedrijven waar wel duidelijkheid bestaat, blijkt dat in de meerderheid van de gevallen geen PAGO wordt aangeboden voorafgaand aan de eerste nachtdienst.

3.3 Arbeidstijdenwet

Deze paragraaf begint met de handhavingsgegevens uit het centrale registratiesysteem van de Arbeidsinspectie, die laten zien hoe vaak en waarop is gehandhaafd met betrekking tot de Arbeidstijdenwet (paragraaf 3.3.1). Daarna volgen in paragraaf 3.2.2 de resultaten uit de vragenlijst, die samen met de handhavingsgegevens antwoord geven op de tweede deelvraag: in welke mate voldoet de arbeidstijdenregistratie aan de in de Arbeidstijdenwet gestelde eisen?

3.3.1 Handhavingsgegevens uit centrale registratiesysteem m.b.t. Arbeidstijdenwet

Inspecteurs registreerden in het centrale registratiesysteem van de Arbeidsinspectie op welke overtredingen is gehandhaafd als het gaat om de Arbeidstijdenwet. Daaruit blijkt dat bij 35 van de 92 geïnspecteerde bedrijven (38%) één of meerdere keren is gehandhaafd in het kader van de Arbeidstijdenwet. Tabel 2 geeft aan op welke feiten is gehandhaafd.

Tabel 2 *Handhavingsgegevens uit centrale Arbozorgwetgeving m.b.t. de Arbeidstijdenwet*

Feit	Aantal keer gehandhaafd
ARTW401060 voldoen aan eis tot naleving	17
ARTW508050 rust na reeks nachtdiensten volwassene	8
ARTW507020 arbeidstijd volwassene per dienst	5
ARTW508030 12-uurs nachtdienst volwassene	5
ARTB504022 brood- en banketbakkerij afwijking bij nachtdiensten	4
ARTW508010 arbeidstijd volwassene per nachtdienst	4
ARTW508040 rust na nachtdienst (na 02.00 uur) volwassene < 8 uur	4
ARTW508041 rust na nachtdienst (na 02.00 uur) volwassene < 14 uur	4
ARTW508070 aantal achtereenvolgende (nacht)diensten volwassene	4
ARTW503020 dagelijkse rust < 8 uur volwassene	3
ARTW505020 wekelijkse rust volwassene	3
ARTW403010 geen deugdelijke registratie	1
ARTW503021 dagelijkse rust < 11 uur volwassene	2
ARTW508031 rust na 12-uurs nachtdienst volwassene	2
ARTW507021 arbeidstijd volwassene per week	1
ARTW508032 aantal 12-uurs nachtdiensten volwassene in 14 etmalen	1
Totaal	**68**[26]

De overtreding ‘voldoen aan eis tot naleving’ is het vaakst geconstateerd, namelijk bij 17 bedrijven. De werkgever voert in deze bedrijven onvoldoende beleid met betrekking tot arbeids- en rusttijden rond nachtwerk van de werknemers. Bij deze bedrijven zijn één of meer van de volgende zaken geconstateerd:

- De RI&E geeft onvoldoende of geen aandacht aan arbeids- en rusttijden, nachtdiensten en gezond roosteren;
- Leidinggevenden en medewerkers zijn onvoldoende op de hoogte van de regels uit de Arbeidstijdenwet;
- Leidinggevenden houden onvoldoende toezicht op de naleving van de Arbeidstijdenwet;
- Er wordt vooraf niet gekeken of het rooster tot eventuele overtredingen van de Arbeidstijdenwet leidt;
- Als er met uitzendkrachten gewerkt wordt, is niet bekend of de uitzendkrachten ook bij andere werkgevers arbeid verrichten, waardoor de werkgever geen zicht heeft of de uitzendkrachten de werktijden uit Arbeidstijdenwet overschrijden.

Verder hebben de geconstateerde overtredingen van de Arbeidstijdenwet vooral betrekking op onvoldoende hersteltijd na nachtdiensten en te lange (12-uurs)nachtdiensten, met daarnaast een substantieel aandeel van algemene rusttijdovertredingen[27].

3.3.2 Resultaten m.b.t de arbeidstijdenwet uit de vragenlijst

De toelichtingen van inspecteurs op diverse vragen in de vragenlijst maken duidelijk dat de overtredingen van de Arbeidstijdenwet zich op verschillende manieren voordoen. Zo zijn er situaties beschreven waarin werknemers na een nachtdienst die eindigt na 02:00 niet de wettelijke verplichte rusttijd van ten minste 14 uur kregen. In meerdere gevallen bleek bovendien dat deze te korte rustperiode niet incidenteel voorkwam, maar zich binnen een periode van een aantal dagen herhaaldelijk voordeed. Daarnaast werden overtredingen geconstateerd waarbij werknemers meer uren nachtarbeid verrichtten dan op grond van de Arbeidstijdenwet is toegestaan. Een aantal keer traden beide overtredingen gelijktijdig op, waardoor sprake was van zowel een overschrijding van de maximale duur van nachtdiensten als een tekort aan hersteltijd.

[26] Het totaal aantal feiten is groter dan het aantal bedrijven waar overtredingen van de ATW zijn geconstateerd, omdat in één bedrijf meerdere feiten kunnen zijn geconstateerd. Voor de feiten die niet direct betrekking hebben op nachtwerk geldt dat ze in combinatie voorkomen met feiten die wel direct betrekking hebben op nachtwerk.

[27] Deze algemene rusttijdenovertredingen hebben vaak niet specifiek betrekking op nachtwerk maar komen vaak voor in combinatie met overtredingen die betrekking hebben op nachtwerk.

"Er werd te lang doorgewerkt vanuit de middagdienst naar de nachtdienst. De dag erna dezelfde dienst draaien waardoor de rust- en arbeidstijden meerdere keren per week werden overtreden." (Inspecteur)

Uit de antwoorden blijkt verder dat er situaties voorkomen waarin werknemers onderling diensten uitwisselen, waardoor de wettelijke verplichte rusttijd tussen twee diensten onbedoeld wordt verkort en er een overtreding plaatsvindt.

"Het betreft de laatste dienst in de week van vrijdag op zaterdag. De bakkers werken niet op zaterdag en zondag en die laatste dienst waarbij ze op vrijdagavond omstreeks 20.00 uur beginnen wisselen ze met elkaar af. Hierdoor wordt de 11 uur en minimaal 8 uur rust tussen de dienst van vrijdagnacht niet gehaald en komt deze rusttijd gemiddeld uit op 6,5 tot 7 uur." (Inspecteur)

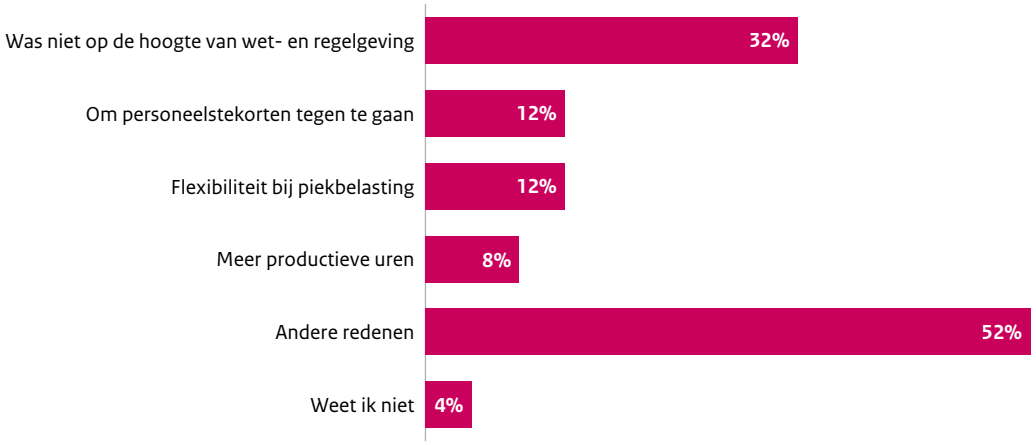
Verder blijkt dat de inzet van uitzendkrachten een rol kan spelen bij het ontstaan van overtredingen. In enkele gevallen werden bij werknemers die via een uitzendbureau werkzaam waren meerdere overtredingen vastgesteld, met name ten aanzien van onvoldoende rust na drie of meer opeenvolgende nachtdiensten.

Overtredingen van de Arbeidstijdenwet hebben dus vooral betrekking op onvoldoende rust na nachtdiensten en overschrijding van het toegestane aantal uur dat in de nacht wordt gewerkt.

Figuur 7 laat zien wat de redenen zijn waarom de werkgever de ATW-overtreding(en) heeft begaan.

Figuur 7 *Redenen voor overtreden ATW*[28]

Vraag: *Wat zijn redenen waarom de werkgever de ATW-overtreding(en) heeft begaan? Er zijn meerdere antwoorden mogelijk*
Basis: *geïnspecteerde bedrijven waar één of meer ATW-overtredingen zijn geconstateerd (n=25)*

Bij 'Andere redenen' noemen de inspecteurs in de meeste gevallen dat de overtreding niet het gevolg was van bewust beleid, maar voortkwam uit organisatorische of operationele omstandigheden. Een aantal keer is benoemd dat de werkgever niet op de hoogte was van de overtreding, wat duidt op onwetendheid over de toepassing van de Arbeidstijdenwet.

Verder wordt drukte in piekperiodes benoemd. Tijdens piekmomenten worden roosters aangepast om de productie te kunnen voortzetten, waardoor werknemers eerder beginnen, langer doorwerken of extra nachtdiensten werken. Uit de toelichting blijkt dat de continuïteit van het productieproces in dergelijke situaties soms zwaarder woog dan de naleving van wettelijke arbeidstijden, waardoor overtredingen ontstonden.

De meest voorkomende verklaring is onvoldoende kennis van de Arbeidstijdenwet. Meerdere inspecteurs beschrijven dat werkgevers zich niet bewust waren van de overtreding, of ervan uitgingen dat de arbeidstijden binnen de wettelijke kaders vielen. Deze bedrijven hebben dan vaak geen controlesysteem of signaleringsmechanisme ingericht om overschrijden van arbeidstijden en rusttijden te detecteren.

[28] Voor 10 van de 35 bedrijven met een ATW-overtreding is deze vraag niet ingevuld.

"Bij navraag bleek dat het werk zo gepland is, en er zal eerst navraag bij de uitzendbureaus gedaan moeten worden voordat de reden van de overtreding boven water kan komen. Er werd nog wel getracht om aan te geven dat de overtredingen van de Arbeidstijdenwet rond Kerst zijn gebeurd. Uitgelegd dat ook tijdens kerstdagen de Arbeidstijdenwet geldt." (Inspecteur)

Daarnaast spelen wensen en initiatieven van werknemers soms ook een rol. Inspecteurs beschrijven situaties waarin werknemers zelf verzochten om extra uren te werken, bijvoorbeeld vanwege het financiële voordeel van nachtdiensten of omdat zij een productielijn wilden afmaken. Werkgevers stemden hier dan mee in, zonder voldoende rekening te houden met de wettelijke grenzen van de Arbeidstijdenwet. Hoewel het initiatief bij de werknemer lag, blijft de werkgever verantwoordelijk voor het naleven van de wettelijke arbeidstijden en rusttijden.

3.3.3 Handhavingsgegevens nachtwerk uit centrale registratiesysteem totaal

Uit het centrale registratiesysteem van de Arbeidsinspectie blijkt dat bij 44 van de 92 geïnspecteerde bedrijven (48%) één of meerdere keren is gehandhaafd in het kader van de arbozorgverplichtingen omtrent nachtwerk (zie tabel 1 in paragraaf 3.2.1). Ook blijkt uit het centrale registratiesysteem dat bij 35 van de 92 geïnspecteerde bedrijven (38%) één of meerdere keren is gehandhaafd in het kader van de Arbeidstijdenwet (zie tabel 2 in paragraaf 3.3.1).

In totaal is er bij 58 bedrijven (63%) één of meerdere keren gehandhaafd in het kader van de arbozorgverplichtingen en/of de Arbeidstijdenwet rond nachtwerk.

3.4 Motieven voor naleefgedrag

In deze paragraaf wordt antwoord gegeven op de derde deelvraag: welke motieven hebben werkgevers om de Arbeidstijdenwet en de arbozorgverplichtingen aangaande nachtwerk niet op te volgen?

Eerst wordt gekeken in hoeverre werkgevers kennis hebben van de relevante wettelijke verplichtingen en de risico's van nachtwerk (paragraaf 3.4.1). Vervolgens wordt onderzocht welke factoren bij bedrijven een rol spelen bij het al dan niet in de praktijk naleven van deze verplichtingen (paragraaf 3.4.2).

3.4.1 Kennis van wet- en regelgeving

Volgens de inspecteurs is 40% van de geïnspecteerde bedrijven in (zeer) grote mate op de hoogte van de geldende wet- en regelgeving rondom nachtarbeid, is 39% er enigszins van op de hoogte en 19% niet of nauwelijks. Bij 2% van de geïnspecteerde bedrijven kon dit door de inspecteurs niet worden vastgesteld (zie figuur 8).

Figuur 8 *Kennis van wet- en regelgeving rondom nachtarbeid*

Vraag: *In hoeverre is het bedrijf volgens jou op de hoogte van de geldende wet- en regelgeving rondom nachtarbeid?*
Basis: *geïnspecteerde bedrijven (n=92)*

Aan de inspecteurs is gevraagd waaruit zij opmaken dat bedrijven volgens hen niet of nauwelijks of slechts enigszins op de hoogte zijn van de geldende wet- en regelgeving rondom nachtarbeid (n=52). Uit de antwoorden komt naar voren dat deze werkgevers vooral verschillen in de mate waarin zij bekend zijn met de verschillende onderdelen van de wet- en regelgeving. Bij een deel van de werkgevers beperkt de kennis zich tot de bepalingen uit de cao. Zij zijn daarmee slechts in beperkte mate bekend met de bredere verplichtingen vanuit de Arbozorg en de Arbeidstijdenwet.

Bij de meeste werkgevers is sprake van enige kennis van de wet- en regelgeving en de risico's van nachtwerk, maar is deze kennis volgens de inspecteurs onvoldoende. Daarbij valt op dat de kennis van de Arbeidstijdenwet over het algemeen groter is dan de kennis van de verplichtingen rondom Arbozorg, zoals het opnemen van de risico's van nachtarbeid in de RI&E en het plan van aanpak. Bij meer dan de helft van deze werkgevers blijkt de kennis van de Arbozorg onvolledig. Veel van deze werkgevers geven volgens de inspecteurs ook geen of onvoldoende voorlichting en onderricht.

"Het terugdringen van nachtwerk is niet opgenomen in de Arbozorg. Er wordt te gemakkelijk gezegd 'wij houden ons aan de Arbeidstijdenwet'." (Inspecteur)

Bij enkele werkgevers ontbreekt kennis van de wet- en regelgeving en de risico's van nachtwerk vrijwel volledig. In een aantal gevallen blijkt dit ook gevolgen te hebben voor de naleving van de regelgeving, en zijn overtredingen geconstateerd.

3.4.2 Naleefgedrag en nalevingsmotieven arbozorgverplichtingen

Aan de inspecteurs is gevraagd de werkgever te typeren op het gebied van arbozorgverplichtingen. Daarbij is hen verzocht vooral in acht te nemen in hoeverre nachtwerk onderdeel is van de RI&E en er maatregelen worden genomen om de risico's van nachtwerk te beperken. De inspecteur heeft dan de mogelijkheid om de werkgever te typeren als nalever, niet-weter, niet-kunner of niet-willer[29]. Figuur 9 laat zien dat de inspecteurs meer dan de helft van de geïnspecteerde werkgevers typeert als niet-nalever (56%), waarbij het grootste deel wordt getypeerd als niet-weter (49%).[30]

Figuur 9 *Typering werkgever naleefgedrag Arbozorgverplichtingen*

Vraag: *Welke omschrijving is het meest van toepassing voor deze werkgever als het gaat om de naleving van arbozorgverplichtingen omtrent nachtarbeid?*
Basis: *geïnspecteerde bedrijven (n=92)*

Op de vraag waarom de inspecteur het bedrijf op deze manier typeert, komt een duidelijk onderscheid naar voren tussen bedrijven die de Arbozorg rond nachtwerk grotendeels beheersen en bedrijven waarbij er vooral sprake lijkt te zijn van een gebrek aan bewustzijn over de specifieke verplichtingen die nachtwerk met zich meebrengt.

Niet-nalevers

Binnen de groep niet-nalevers is onderscheid gemaakt tussen niet-weters, niet-kunners en niet-willers. Het overgrote deel van de niet-nalevers is getypeerd als niet-weter. De niet-weters hebben vaak wel aandacht voor Arbozorg en de basisstructuren. Zo zijn de RI&E en het plan van aanpak er aanwezig. Tegelijkertijd blijkt dat nachtwerk daarin vaak niet expliciet of voldoende is opgenomen. Volgens de inspecteurs komt dit vaak niet voort uit onwil of het ontbreken van een veiligheidsbeleid, maar eerder uit de veronderstelling dat de bestaande Arbozorg voldoende is voor zowel dag- als nachtwerk. Nachtwerk wordt dan niet als afzonderlijk aandachtspunt herkend, terwijl de specifieke risico's van werken in de nacht juist vragen om een gerichte inventarisatie en beoordeling.

"De werkgever geeft aan er nog niet eerder bij stilgestaan te hebben. Het liep allemaal wel. Er waren geen problemen. Arbozorg had niet de aandacht." (Inspecteur)

[29] De Arbeidsinspectie onderscheidt drie typen overtreders om de juiste interventie te bepalen:
- De niet-weters: Deze werkgevers willen de regels wel naleven, maar zijn simpelweg niet op de hoogte van de specifieke verplichtingen of risico's.
- De niet-kunners: Deze werkgevers kennen de regels vaak wel, maar missen de organisatorische, financiële of technische capaciteit om ze correct uit te voeren.
- De niet-willers (calculerend): Deze werkgevers kennen de regels, maar overtreden deze bewust uit winstbejag of onwil.

[30] In een enkel geval heeft een inspecteur bij een bedrijf gehandhaafd op arbozorgverplichtingen m.b.t. nachtarbeid, maar de werkgever in de omschrijving toch als nalever getypeerd. De inspecteur was daarbij van mening dat er formeel sprake was van een overtreding, maar dat de werkgever goed op de hoogte was van wet- en regelgeving, en dat de Arbozorg met betrekking tot nachtwerk verder goed op orde was. Omgekeerd waren er ook enkele gevallen waarbij een inspecteur een werkgever als niet-nalever heeft getypeerd, maar toch niet heeft gehandhaafd. Dat gebeurde bijvoorbeeld als er weliswaar geen concrete overtredingen werden aangetroffen, maar de werkgever niet goed op de hoogte bleek van de wet- en regelgeving rond Arbozorg, en daarom beter als niet-weter dan als nalever kon worden getypeerd.

In veel antwoorden komt naar voren dat werkgevers niet wisten dat nachtwerk expliciet onderdeel moet zijn van de RI&E, of dat de risico's ervan afzonderlijk moeten worden beoordeeld. Deze groep lijkt kennis over de reikwijdte van de verplichtingen te missen. Nachtwerk wordt hierdoor niet genoemd of slechts beperkt uitgewerkt in de arbozorgdocumenten. De tekortkomingen lijken minder het gevolg van bewuste nalatigheid dan van een onvolledig beeld van wat goede Arbozorg inhoudt.

Daarnaast zijn er signalen dat de aansluiting tussen papier en praktijk niet vanzelfsprekend is. In een enkel geval wordt bijvoorbeeld beschreven dat procedures en documenten aanwezig waren, terwijl essentiële onderdelen zoals voorlichting en onderricht in de dagelijkse praktijk ontbraken. Omgekeerd zijn er ook voorbeelden waar in de praktijk meer aandacht werd besteed aan de risico's van nachtwerk dan uit de schriftelijke vastlegging bleek. Dit laat zien dat de kwaliteit van Arbozorg niet uitsluitend kan worden afgeleid uit documentatie. Zowel gebrek aan implementatie als een gebrek aan registratie komen voor.

"De werkgever doet in de praktijk meer dan in de RI&E staat. Er is onlangs een preventiemedewerker aangesteld die zich met de Arbozorg gaat bezighouden." (Inspecteur)

Verder zijn enkele werkgevers getypeerd als niet-kunner. Hierbij hangt het niet-naleven van de Arbozorg volgens inspecteurs vooral samen met organisatorische omstandigheden. Bij een deel van deze werkgevers is sprake van onvoldoende personele capaciteit. Hierdoor krijgt Arbozorg in het algemeen een lage prioriteit, maar in het bijzonder ook met betrekking tot nachtwerk. De noodzakelijke actualisering en opvolging van de documenten blijven dan achter. Bij een aantal andere werkgevers stellen inspecteurs dat niet-naleving samenhangt met een wisseling in het management. Door de komst van nieuw management is de bestaande RI&E verouderd geraakt en onvoldoende aan de actuele organisatie en werkwijze aangepast.

"Er is de laatste jaren heel veel wisseling van de wacht geweest waardoor er geen beleid is opgesteld en elk nieuw management weer een klein stukje ging aanpakken met als resultaat dat er feitelijk niets staat." (Inspecteur)

Ook zijn twee werkgevers getypeerd als niet-willer. In beide gevallen geeft de inspecteur aan dat het bedrijf wel maatregelen heeft gedefinieerd in het plan van aanpak, maar dat die na enkele jaren nog niet zijn opgepakt. Volgens de inspecteur heeft het bedrijf ruim de tijd gehad om ze door te voeren, en is er bij deze bedrijven daarom sprake van het niet-willen naleven van de Arbozorg.

3.4.3 Naleefgedrag en nalevingsmotieven Arbeidstijdenwet

De inspecteurs is ook gevraagd de werkgever te typeren op het gebied van naleving van de Arbeidstijdenwet.

Figuur 10 laat zien dat de inspecteurs bijna twee derde (65%) van de werkgevers typeren als nalever van de Arbeidstijdenwet, en een derde als niet-nalever[31].

Figuur 10 *Typering werkgever naleefgedrag Arbeidstijdenwet*

Vraag: *Welke omschrijving is het meest van toepassing voor deze werkgever als het gaat om de naleving van de Arbeidstijdenwet?*
Basis: *geïnspecteerde bedrijven (n=92)*

[31] In een enkel geval heeft een inspecteur bij een bedrijf gehandhaafd op de Arbeidstijdenwet m.b.t. nachtarbeid maar de werkgever in de omschrijving toch getypeerd als nalever. De inspecteur heeft dan een overtreding vastgesteld, maar bijvoorbeeld ook gezien dat de werkgever goed op de hoogte is van wet- en regelgeving en er zo veel mogelijk aan doet om overtredingen te voorkomen. Omgekeerd zijn er ook enkele gevallen waarbij een inspecteur een werkgever als niet-nalever heeft getypeerd maar toch niet heeft gehandhaafd. Dat gebeurde bijvoorbeeld als er weliswaar geen concrete overtredingen werden aangetroffen, maar de inspecteur toch de indruk had dat de werkgever niet goed op de hoogte was van wet- en regelgeving, en daarom beter als niet-weter dan als nalever kon worden getypeerd.

Hieronder wordt aangegeven waarom inspecteurs werkgevers typeren als niet-nalevers.

Niet-nalevers

Net als bij de overtreders van de Arbozorg is ook hier het overgrote deel niet-weter. Verder zijn er ook nog twee niet-kunners en één niet-willer. Het gaat bij de niet-weters om werkgevers die onvoldoende of niet op de hoogte zijn van de geldende regels en verplichtingen rondom arbeidstijden en rusttijden in relatie tot nachtwerk. Deze werkgevers maken dan geen beleid waarin is uitgeschreven hoe zij overschrijdingen van de Arbeidstijdenwet proberen te voorkomen. Daarnaast ontbreekt het bij meerdere van deze werkgevers aan een adequate controle op de naleving van de arbeidstijden. Er is dan niet of slechts in beperkte mate sprake van een controlesysteem waarmee voorafgaand aan de inzet van werknemers wordt nagegaan of de geplande diensten en arbeidstijden binnen de grenzen van de Arbeidstijdenwet blijven. Hierdoor worden volgens de inspecteurs mogelijke overtredingen niet tijdig gesignaleerd.

In de meeste gevallen lijkt niet-naleving een combinatie van onvoldoende kennis van de regelgeving en het ontbreken van organisatorische mechanismen om naleving te bewaken.

4 Conclusies

Het doel van dit verkennende onderzoek is inzicht te verkrijgen in de mate waarin werkgevers de Arbeidstijdenwet en arbozorgverplichtingen met betrekking tot nachtwerk naleven. Daarnaast is onderzocht wat de motieven van bedrijven zijn om de arbozorgverplichtingen en de Arbeidstijdenwet met betrekking tot nachtwerk niet na te leven. De verkregen inzichten kunnen eraan bijdragen dat het toezicht van de Arbeidsinspectie beter wordt afgestemd op beheersing van risico's omtrent nachtwerk.

De resultaten geven een goede indicatie van de problemen met betrekking tot de naleving van arbozorgverplichtingen en de Arbeidstijdenwet die zich kunnen voordoen bij bedrijven waar in de nacht wordt gewerkt. Hierbij moet wel worden benadrukt dat deze resultaten zijn gevonden in een beperkt aantal sectoren en een beperkt aantal bedrijven binnen die sectoren. De uitspraken in deze rapportage zijn daarom noch representatief voor de geselecteerde microsectoren, noch voor alle bedrijven in Nederland waar nachtwerk plaatsvindt.

Uit het centrale registratiesysteem van de Arbeidsinspectie blijkt dat bij 44 van de 92 geïnspecteerde bedrijven (48%) één of meerdere keren gehandhaafd is in het kader van arbozorgverplichtingen omtrent nachtwerk, en bij 35 van de 92 geïnspecteerde bedrijven (38%) één of meerdere keren in het kader van de Arbeidstijdenwet. In totaal is er bij 58 bedrijven (63%) één of meerdere keren gehandhaafd in het kader van de arbozorgverplichtingen omtrent nachtwerk en/of de Arbeidstijdenwet.

Naleving van Arbozorg met betrekking rond nachtwerk

De geïnspecteerde bedrijven beschikken vrijwel zonder uitzondering over een RI&E en een plan van aanpak. Ook een basiscontract is bij nagenoeg alle bedrijven aanwezig. Bij een groot deel van de bedrijven is nachtwerk niet of onvoldoende uitgewerkt in de RI&E en in het plan van aanpak. Ook heeft een substantieel deel geen beheersmaatregelen genomen om de risico's van nachtwerk tegen te gaan. Verder blijkt dat veel werkgevers geen PAGO aanbieden voorafgaand aan de eerste nachtdienst, terwijl dit wel verplicht is.

Naleving van de Arbeidstijdenwet

De geconstateerde overtredingen met betrekking tot de Arbeidstijdenwet hebben met name betrekking op onvoldoende rust na nachtdiensten, en op de overschrijding van het toegestane aantal uren dat in de nacht mag worden gewerkt.

Verder zijn er indicaties dat de inzet van uitzendkrachten een rol kan spelen bij overtredingen: in enkele gevallen werden juist bij werknemers die via een uitzendbureau werkzaam waren meerdere overtredingen vastgesteld, met name ten aanzien van onvoldoende rust na drie of meer opeenvolgende nachtdiensten. Een mogelijke oorzaak is dat het bewaken van arbeidstijden complexer kan worden als er meerdere werkgevers betrokken zijn. Het werken met ploegendiensten en het hanteren van een urenregistratie die een signaal geeft als er een overtreding van de Arbeidstijdenwet ontstaat bij het roosteren bevorderd daarbij waarschijnlijk het naleefgedrag met betrekking tot de Arbeidstijdenwet.

Motieven voor niet-naleving Arbozorg

Hoewel vrijwel alle geïnspecteerde bedrijven aandacht hebben voor Arbozorg en beschikken over de vereiste arbozorgdocumenten, blijkt dat nachtwerk daarin in veel gevallen niet is opgenomen, en daarmee niet als afzonderlijk aandachtspunt wordt erkend. Deze bedrijven behandelen nachtwerk hetzelfde als dagwerk. Daardoor blijven de risico's die nachtwerk met zich meebrengt onderbelicht en worden er geen beheersmaatregelen genomen. De aanwezigheid van arbozorginstrumenten vormt daarmee op zichzelf geen garantie dat arbeidsrisico's omtrent nachtwerk daadwerkelijk worden onderkend.

Bedrijven die de arbozorgverplichtingen omtrent nachtwerk niet naleven, zijn zich er vaak niet van bewust dat nachtwerk als apart risico in de arbozorgdocumenten dient te worden opgenomen. Volgens inspecteurs kunnen onder meer de volgende factoren hierop van invloed zijn:

- Vanuit het bedrijf geen prioriteit geven aan het verdiepen en op orde brengen van de arbozorgdocumenten in relatie tot nachtwerk;
- Het ontbreken van werknemers met voldoende kennis van arbozorg, zeker als het gaat om nachtwerk;
- Het gebruiken van een branche-RI&E, waarbij men ervan uitgaat dat alle relevante risico's zijn opgenomen, terwijl nachtwerk niet altijd als afzonderlijk risico in de branche-RI&E is opgenomen.

Motieven voor niet-naleving Arbeidstijdenwet

Geïnspecteerde bedrijven die de Arbeidstijdenwet niet naleven, zijn vaak niet of nauwelijks inhoudelijk op de hoogte van de Arbeidstijdenwet met betrekking tot nachtwerk. Zij weten bijvoorbeeld niet hoeveel uur werknemers in de nacht mogen werken, of hoeveel rust er nachtdiensten dient te volgen. Bij meerdere geïnspecteerde bedrijven spelen naast een gebrek aan kennis ook organisatorische factoren een rol. Overtredingen van de Arbeidstijdenwet kunnen bijvoorbeeld ontstaan doordat werknemers nachtdiensten ruilen of bereid zijn om (te) veel in de nacht te werken, door verhoogde inzet tijdens piekperiodes (waarbij onder meer uitzendkrachten worden ingezet) en door het ontbreken van een adequate interne controle als een overtreding van de Arbeidstijdenwet dreigt te ontstaan.

Slotconclusie

De resultaten wijzen erop dat de aanwezigheid van arbozorginstrumenten op zichzelf geen garantie vormen dat nachtwerk als afzonderlijk risico wordt onderkend. De naleving van de arbozorgverplichtingen en de Arbeidstijdenwet blijft bij veel van de geïnspecteerde bedrijven achter. Veel bedrijven herkennen nachtwerk onvoldoende als een risico dat een eigen, gerichte inventarisatie en beoordeling vraagt. Bij de bedrijven waar nachtwerk onvoldoende als afzonderlijk specifiek risico wordt onderkend, is nachtwerk ook onvoldoende specifiek uitgewerkt in het preventieve beleid. Daarnaast ontbreekt het bij een deel van de geïnspecteerde bedrijven aan controle op het aantal uren dat werknemers rust kunnen houden na een nachtdienst, en op het aantal in de nacht gewerkte uren. Naast een gebrek aan kennis spelen bij bovenstaande zaken ook organisatorische factoren een rol.

Bijlage 1 Overzicht van wettelijke verplichtingen t.a.v. nachtwerk

Hieronder presenteren we een overzicht van wettelijke verplichtingen die relevant zijn voor de focus van dit verkennende onderzoek: allereerst de wettelijke verplichtingen rondom Arbozorg, en aanvullend de Arbeidstijdenwet met betrekking tot werktijden.

Arbozorg

Werken gedurende de nacht wil zeggen dat er ***meer dan één uur werk wordt verricht tussen 00:00 en 06:00 uur***[32].
Nachtdiensten zijn verboden voor jongeren onder de 18 jaar[33]. Voor iedereen boven de 18 jaar gelden de volgende regels:

- Zwangere werknemers kunnen niet worden verplicht tot het werken in de nacht (tenzij het echt niet anders kan);
- De werkgever dient de roosters met de ondernemingsraad te bespreken;
- De werkgever dient rekening te houden met de persoonlijke omstandigheden van de werknemers, zoals zorg voor kinderen en andere maatschappelijke verantwoordelijkheden;
- Nachtarbeid dient een onderdeel te zijn van de Risico-Inventarisatie en -Evaluatie (RI&E) en werknemers dienen goed te zijn voorgelicht over de risico's van nachtarbeid en de maatregelen die deze risico's kunnen verminderen;
- Iedere werknemer die voor de eerste keer werk in een nachtdienst gaat verrichten, wordt in de gelegenheid gesteld om vóór de aanvang van het werk een arbeidsgezondheidskundig onderzoek te ondergaan. Een dergelijk preventief arbeidsgezondheidskundig onderzoek (PAGO) dient te worden aangeboden, maar de werknemer is niet verplicht het af te nemen;
- Ook na de eerste nachtdienst dient er geregeld een PAGO te worden aangeboden. Mocht uit dergelijk onderzoek blijken dat nachtwerk gezondheidsproblemen met zich meebrengt, dan is de werkgever verplicht al het mogelijke te doen om voor ander werk overdag te zorgen.

Uit het Arbeidsomstandighedenbesluit volgt nog een aanvulling op werken in de nacht:

- Indien mobiele arbeidsmiddelen 's nachts of op donkere plaatsen worden gebruikt, zijn zij voorzien van een verlichtingsinstallatie die is aangepast aan het uit te voeren werk en die de werknemers voldoende veiligheid biedt[34].

Werkgevers dienen in de mate van bescherming tegen risico's de arbeidshygiënische strategie toe te passen, een hiërarchisch systeem van beheersmaatregelen om de veiligheid en gezondheid van werknemers te waarborgen. Deze strategie benadrukt dat eerst naar aanpak van de bron van een probleem of risico moet worden gekeken (bronmaatregelen), zoals in dit geval het vermijden of beperken van nachtarbeid. Zijn bronmaatregelen niet haalbaar, zoals bijvoorbeeld in de zorg, bij de politie of in de beveiliging, dan moeten werkgevers overgaan tot het implementeren van collectieve maatregelen (bijvoorbeeld organisatorische of technische maatregelen). Als laatste optie kunnen individuele maatregelen worden genomen en kunnen werknemers persoonlijke beschermingsmiddelen krijgen. Het systeem van maatregelen volgt een specifieke volgorde, waarbij het alleen gerechtvaardigd is om naar een lager niveau te gaan als daar goede technische, uitvoerende of economische redenen voor zijn.

Arbeidstijden in de nacht (Arbeidstijdenwet)

Artikel 4:3[35] van de Arbeidstijdenwet stelt: 'De werkgever voert een zodanige registratie van de arbeids- en rusttijden van de werknemer dat de naleving van het bepaalde bij of krachtens deze wet ten aanzien van deze werknemer is te controleren'. De werkgever is daardoor verplicht bij te houden wanneer en hoeveel de werknemer werkt. De wet beschrijft niet hoe dit moet gebeuren, maar de registratie moet zodanig zijn dat de Nederlandse Arbeidsinspectie de regels kan toetsen.

---

32 Artikel 1:7 Arbeidstijdenwet

33 Artikel 5:3 Arbeidstijdenwet

34 Artikel 7.17b Arbeidsomstandighedenbesluit en Artikel 16 Arbeidsomstandighedenwet

35 Artikel 4:3 Arbeidstijdenwet

Een werknemer mag niet té lang en té vaak in de nacht werken. Zo moet de werkgever de arbeid zodanig organiseren dat een werknemer in nachtdienst maximaal 10 uur kan werken[36]. Dit geldt 'behoudens het derde lid', waarin uitzonderingen staan.

- Een werkgever is in overtreding wanneer een werknemer tijdens een nachtdienst meer dan 10 uur arbeid verricht, tenzij de uitzonderingsgevallen uit lid 3 van toepassing zijn.

In afwijking van lid 1 mag de werkgever 4 tot 5 maal in elke aaneengesloten periode van 14 x 24 uur (dus 14 dagen) en tot 22 maal in elke aaneengesloten periode van 52 weken de arbeid zo organiseren dat[37]:

- De nachtdienst maximaal 12 uur duurt, én
- De werknemer aansluitend op de nachtdienst een onafgebroken rusttijd van ten minste 12 uur heeft.

De werkgever is in overtreding wanneer vaker dan 5 keer binnen 14 dagen of vaker dan 22 keer binnen de 52 weken een nachtdienst van 12 uur wordt ingezet onder deze uitzonderingsregeling. Ook als de rusttijd van 12 uur na de nachtdienst niet wordt geborgd is er sprake een overtreding.

Voor bepaalde werkzaamheden binnen de sector brood- en banketbakkerij gelden bijzondere regels, namelijk paragraaf 5.4 van het Arbeidstijdenbesluit (ATB). Indien deze van toepassing is, worden de arbeidstijden getoetst aan de daarvoor geldende specifieke normen. Voor nachtdiensten gelden daarbij afwijkende normen ten aanzien van onder meer het maximale aantal nachtdiensten en het aantal uren dat in een bepaalde periode tussen 00:00 – 06:00 mag worden gewerkt[38].

Rusttijden

Verder controleren inspecteurs de rusttijd na een dienst wanneer de nachtdienst eindigt na 2 uur 's nachts.
De werkgever moet regelen dat de werknemer na die nachtdienst een onafgebroken rusttijd van ten minste 14 uur krijgt (tenzij het derde lid geldt). Er geldt echter ook dat deze rusttijd in elke aaneengesloten periode van 7 x 24 uur eenmaal mag worden ingekort tot ten minste 8 uur, indien de aard van het werk of de bedrijfsomstandigheden dit noodzakelijk maken[39]. Er is sprake van een overtreding wanneer:

- De rusttijd na een nachtdienst die eindigt na 2 uur 's nachts korter is dan 14 uur (en de uitzondering uit lid 3 niet van toepassing is);
- De rusttijd binnen een periode van 7 x 24 uur meer dan eenmaal wordt ingekort.

Ook artikel 5:7 lid 2[40] is relevant. Daarin is bepaald dat een werknemer:

- Maximaal 12 uur per (nacht)dienst werkt;
- Maximaal 60 uur per week werkt;
- Gemiddeld maximaal 48 uur per week werkt in elke periode van 16 aaneengesloten weken.

Er is dan sprake van een overtreding wanneer:

- Een werknemer in één week meer dan 60 uur werkt;
- In een langere referentieperiode (bijvoorbeeld bij de 16-wekennorm) het gemiddelde aantal werkuren per week meer dan 48 bedraagt.

Verder controleren inspecteurs op artikel 5:8 lid 5[41] van de Arbeidstijdenwet, waarin is voorgeschreven dat de werkgever het werk zodanig organiseert dat een werknemer na het verrichten van een reeks van 3 of meer achtereenvolgende nachtdiensten een onafgebroken rusttijd van ten minste 46 uren krijgt. Deze rusttijd is bedoeld om de werknemer voldoende tijd te geven om te herstellen van de belasting van nachtwerk.

36 Artikel 5:8 lid 1 Arbeidstijdenwet
37 Artikel 5:8 lid 3 Arbeidstijdenwet
38 Wetten.nl - Regeling - Arbeidstijdenbesluit - BWBR0007687
39 Artikel 5:8 lid 4 Arbeidstijdenwet
40 Artikel 5:7 lid 2 Arbeidstijdenwet
41 Artikel 5:8 lid 5 Arbeidstijdenwet

Bijlage 2 Selectie van sectoren en bedrijven

Selectie van sectoren

Voor de selectie van sectoren is gebruik gemaakt van de (micro)sectorentabellen in de meest recente Inspectiebrede Risicoanalyse (IRA 5.0[42])

Voor het kiezen van de voor dit project interessante microsectoren zijn enkele criteria van kracht. Voor de inspectieprojecten zijn microsectoren relevant:

- Waar relatief veel uur in de nacht wordt gewerkt, bijvoorbeeld met ploegendiensten die voor een groot deel in de nacht vallen, en niet slechts een uur in de randen van de nacht (dus niet alleen tussen 00:00 – 02:00 of 04:00 – 06:00);
- Waar er aanwijzingen zijn dat er arbeidsmigranten werken;
- Waar de Arbeidsinspectie in het recente verleden niet (veel) heeft geïnspecteerd.

Voor een aantal microsectoren geldt dat zij aan bovenstaande selectiecriteria voldoen, maar dat er redenen zijn om ze toch niet te selecteren. Bijvoorbeeld omdat de Arbeidsinspectie er in het recente verleden relatief veel heeft geïnspecteerd, of omdat er andere inspectieprojecten lopen of gepland staan. Ook zijn er sectoren waarvan op basis van algemene kennis van werkpatronen kan worden gesteld dat er relatief weinig uur in de nacht wordt gewerkt. Dat geldt bijvoorbeeld in de horeca, waar vooral in de randen van de nacht wordt gewerkt. Deze microsectoren zijn dan niet meegenomen in dit project.

In tabel 3 staan microsectoren waar volgens de IRA relatief veel in de nacht wordt gewerkt en/of waar arbeidsmigranten werken. Voor dit project zijn voornamelijk microsectoren interessant waar minimaal een 4 wordt gescoord op nachtwerk, en minimaal een 3 voor ‘aandeel migranten’. Vanwege enkele aanvullende criteria – die onder de tabel volgen – worden niet per definitie de microsectoren met de hoogste scores gekozen. In tabel 3 wordt met een pijl aangegeven voor welke sectoren in dit project is gekozen. Eronder wordt verder toegelicht waarom deze sectoren zijn gekozen.

De legenda hieronder toont de betekenis van de scores en kleuren in de IRA-tabellen.

Score	Percentage %
1	1 standaarddeviatie onder gemiddelde
2	0.5 standaarddeviatie onder gemiddelde
3	Gemiddelde kans
4	0.5 standaarddeviatie boven gemiddelde
5	1 standaarddeviatie boven gemiddelde

[42] Meerjarenplan 2023-2026 | Jaarplan en Inspectiebrede Risicoanalyse | Nederlandse Arbeidsinspectie

Tabel 3 *Microsectoren waar nachtarbeid het meest voorkomt (incl. migranten)*

SBI-code	Risicoscore	08.2 Nachtwerk komt voor (NEA)	00.53 Aandeel Migranten (CBS)	00.14 Migranten (CBS)	00.02 Werkgevers (hoofdacti-viteit) (CBS)
10110	Industrie slachterijen en visverwerking	5	5	3500	195
9000	Delfstoffen ondersteunende activiteiten winning delfstoffen	5	4	700	80
10300	Industrie verwerking en conservering van groenten en fruit	5	4	2500	110
10720	Industrie vervaardiging houdbaar banketbakkerswerk	5	4	1500	110
22220	Industrie vervaardiging verpakkingsmateriaal van kunststof	5	4	1500	115
27400	Industrie verlichtingsbenodigdheden andere elekt apparatuur	5	4	2700	305
81230	Schoonmaak andere reinigingsactiviteiten	5	4	1500	365
10400	Industrie vervaardiging oliën en vetten	5	3	600	30
→ 10500	Industrie vervaardiging zuivelproducten en consumptieijs	5	3	2700	165
10600	Industrie vervaardiging meel zetmeel en zetmeelproducten	5	3	400	50
→ 10710	Industrie vervaardiging brood en vers banketbakkerswerk	5	3	3300	1545
10820	Industrie vervaardiging cacao chocolade en suikerwerk	5	3	1200	125
10860	Industrie vervaardiging voedingspreparaten en dieetvoeding	5	3	400	30
17100	Industrie vervaardiging papierpulp papier en karton	5	3	300	40
17210	Industrie verpakkingsmateriaal van papier en karton	5	3	1200	120
17290	Industrie vervaardiging overige papier en kartonwaren	5	3	900	90
19000	Industrie cokegeraffineerde aardolieproducten	5	3	400	30
20140	Industrie petrochemische producten en basischemicaliën	5	3	1400	75
20160	Industrie vervaardiging kunststof in primaire vorm	5	3	1200	100
20590	Industrie vervaardiging overige chemische producten	5	3	2300	265
22100	Industrie vervaardiging producten van rubber	5	3	400	60
22210	Industrie platen vellen buizen profielen van kunststof	5	3	1200	175
23100	Industrie vervaardiging glas en glaswerk	5	3	500	130
24000	Industrie vervaardiging metalen in primaire vorm	5	3	2600	205
33160	Industrie reparatie onderhoud civiele lucht ruimtevaartuigen	5	3	600	35
35110	Nutsbedrijven productie van elektriciteit	5	3	400	205
38200	Nutsbedrijven terugwinning uit afval	5	3	900	245
42910	Bouw waterbouw	5	3	700	75
49200	Transport goederenvervoer over land	5	3	12400	4945
49300	Transport personenvervoer per spoor en over de weg	5	3	2500	195
50000	Transport vervoer water lucht diensten daarvoor	5	3	5600	1855
52210	Transport diensten ivm vervoer te land	5	3	1500	505
52240	Transport vrachtbehandeling	5	3	1600	225
56300	Horeca activiteiten van drinkgelegenheden	5	3	4600	4850

SBI-code	Risicoscore	08.2 Nachtwerk komt voor (NEA)	00.53 Aandeel Migranten (CBS)	00.14 Migranten (CBS)	00.02 Werkgevers (hoofdacti-viteit) (CBS)
59110	Media films video en tvprogrammas geluidsopnamen	5	3	1500	1055
80000	Zakelijke dienstverlening beveiliging en opsporing	5	3	2800	885
86101	Zorg universitair medische centra	5	3	6600	10
86221	Zorg medische specialistenzorg zonder overnachting	5	3	1400	1215
90310	Cultuur exploitatie van kunstfaciliteiten en locaties	5	3	600	200
90390	Cultuur ondersteuning scheppende en uitvoerende kunst	5	3	800	1130
92000	Recreatie loterijen en kansspelen	5	3	600	145
42110	Bouw autowegen en andere wegen	5	2	900	970
42990	Bouw spoorwegen bruggen tunnels civieltechn werken	5	2	300	85
59140	Media vertoning van films	5	2	100	75
75000	Zakelijke dienstverlening veterinaire dienstverlening	5	2	500	815
84200	Overheid algemeen defensie justitie politie brandweer soc verzekeringen	5	2	6100	170
86102	Zorg algemene ziekenhuiszorg	5	2	7700	65
86920	Zorg patiëntenvervoer per ambulance	5	2	100	20
87200	Zorg residentiële zorg psych aandoening verslaving	5	2	4600	1180
97000	Persoonlijke dienstverlening overig huishoudelijk werk	4	5	10300	850
→ 52100	Transport opslag	4	5	6800	490
10840	Industrie vervaardiging specerijen sauzen en kruiderijen	4	5	1000	50
55100	Horeca hotels en dergelijke accommodatie	4	4	14700	1895

Aanvullend werden op de microsectoren die volgen uit tabel 3 de onderstaande criteria toegepast:

- Waar de Arbeidsinspectie in het recente verleden niet (veel) heeft geïnspecteerd;
- Waar relatief veel uur in de nacht wordt gewerkt, bijvoorbeeld met ploegendiensten die voor een groot deel in de nacht vallen, en niet enkel een uur in de randen van de nacht.

Voor de microsectoren uit tabel 3 die niet zijn gekozen, geldt voor enkele dat ze niet aan de aanvullende selectiecriteria voldoen (bijvoorbeeld omdat de Arbeidsinspectie er veel in het recente verleden heeft geïnspecteerd, of omdat er andere inspectieprojecten lopen of staan gepland). Ook zijn er sectoren waarvan op basis van algemene kennis van werkpatronen kan worden gesteld dat er relatief weinig uur in de nacht wordt gewerkt, bijvoorbeeld in de horeca. Er zijn geen specifieke vergelijkende studies die deze veronderstelling onderbouwen, maar ze was voor de projectleider wel de reden om de horeca niet als sector voor dit project te selecteren. Voorafgaand aan de inspecties was afgesproken dat er zou worden gekeken of een of meerdere andere microsectoren uit tabel 3 aan de selectiecriteria voldoen, mochten er in de gekozen microsectoren niet voldoende bedrijven kunnen worden geïnspecteerd.

Er is gekozen voor de volgende microsectoren die aan de selectiecriteria voldoen:

- Industrie vervaardiging van zuivelproducten
  - Voor deze microsector geldt dat enkel bedrijven met meer dan twintig werknemers (volgens de gegevens van de Kamer van Koophandel) zijn geïnspecteerd. Hier is voor gekozen om te voorkomen dat er in de selectie veel bedrijven vallen waar relatief weinig in de nacht wordt gewerkt, zoals kleine kaasmakerijen op boerderijen en bedrijven die melk vervoeren van de boer naar de fabriek. In totaal zijn er negen zuivelbedrijven geïnspecteerd.

- Industrie vervaardiging van brood en vers banketbakkerswerk
  - Voor deze microsector geldt dat enkel bedrijven met meer dan tien werknemers (volgens de gegevens van de Kamer van Koophandel) zijn geïnspecteerd. Er is voor industriële bakkerijen gekozen omdat daar naar verwachting vaker en door meer mensen in de nacht gewerkt wordt dan in andere bakkerijen[43]. Verder wordt er bij industriële bedrijven met meer dan tien werknemers naar verwachting vaker 's nachts gewerkt wordt dan bij industriële bakkers met minder dan tien werknemers. In totaal zijn er achttien industriële bakkers geïnspecteerd.
- Opslag in distributiecentra en overige opslag.
  - Voor deze microsector geldt dat enkel bedrijven met meer dan tien werknemers (volgens de gegevens van de Kamer van Koophandel) zijn geïnspecteerd. Er zijn 26 bedrijven geïnspecteerd.

Aanvullende inspecties

Vooraf was bepaald dat aanvullende inspecties konden worden gedaan in één of meer andere microsectoren die aan de selectiecriteria voldoen, mocht in de geselecteerde sectoren het aantal bedrijven waar een inspectie kon plaatsvinden onvoldoende blijken. Dit bleek inderdaad het geval te zijn, en daarom zijn er aanvullende inspecties gehouden in een de volgende andere microsectoren:

- 10822 Vervaardiging van chocolade en suikerwerk – zes bedrijven geïnspecteerd
- 49410 Goederenvervoer over de weg (met uitzondering van verhuisbedrijven) – zes bedrijven geïnspecteerd
- 22210 Vervaardiging van platen, vellen, buizen en profielen van kunststof – zes bedrijven geïnspecteerd
- 10610 Vervaardiging van maalderijproducten – twee bedrijven geïnspecteerd
- 10620 Vervaardiging van zetmeel en zetmeelproducten – één bedrijf geïnspecteerd
- 10920 Vervaardiging van voeders voor huisdieren – één bedrijf geïnspecteerd
- 11070 Vervaardiging van frisdranken en gebotteld water – één bedrijf geïnspecteerd
- 16381 Groothandel in snacks – één bedrijf geïnspecteerd
- 20160 Vervaardiging van kunststoffen in primaire vormen – één bedrijf geïnspecteerd
- 22120 Vervaardiging van overige producten van rubber – twee bedrijven geïnspecteerd
- 35110 Productie van elektriciteit uit niet-hernieuwbare bronnen – één bedrijf geïnspecteerd
- 46421 Groothandel in bovenkleding – één bedrijf geïnspecteerd
- 46461 Groothandel in farmaceutische producten – één bedrijf geïnspecteerd
- 46381 Groothandel in overige consumentenartikelen – één bedrijf geïnspecteerd
- 44461 Groothandel in intern transportmaterieel – één bedrijf geïnspecteerd
- 46644 Groothandel in appendages, technisch toebehoren e.d. – één bedrijf geïnspecteerd
- 52101 Opslag in tanks – één bedrijf geïnspecteerd
- 52250 Logistieke diensten: vrachtafhandeling – drie bedrijven geïnspecteerd
- 70202 Advisering op het gebied van management en bedrijfsvoering (geen public relations en organisatieadviesbureaus) – één bedrijf geïnspecteerd
- 74990 Overige specialistische zakelijke dienstverlening – één bedrijf geïnspecteerd

Selectie van bedrijven

Het inspectieproject richt zich op grotere bedrijven. De reden hiervoor verschilt per sector, maar in het algemeen heeft een bedrijf relatief veel personeel nodig om structureel ploegendiensten te draaien waarbij ook 's nachts wordt gewerkt. Kleine bedrijven (minder dan tien personeelsleden volgens de KvK-data) zijn daarom uitgesloten van de selectie. De selectie van bedrijven wordt gedaan aan de hand van data uit het KvK-register.

Het was moeilijk om vooraf vast te stellen of er bij bedrijven in de nacht wordt gewerkt en bij hoeveel bedrijven dat gebeurt. Onderzoekers bekeken daarom voorafgaand aan de inspecties door middel van deskresearch (Google) of er aanwijzingen zijn dat er 's nachts wordt gewerkt (bijvoorbeeld aan de hand van vacatures en de websites van bedrijven). Dit kon echter vaak alleen met zekerheid ter plekke door inspecteurs worden vastgesteld. Omdat binnen de gekozen microsectoren de populatie van bedrijven waar veel in de nacht wordt gewerkt niet bekend is, was het nemen van aselecte steekproeven niet mogelijk. Indien bij een bedrijf sprake is van meerdere vestigingen, vond bij slechts één vestiging een inspectie plaats[44].

---

[43] Trendrapport Bakkerijsector 2025 hoofdstuk 4: typering werkomgeving en bron (Trendrapport Bakkerijsector 2025 | Bakkers in bedrijf)

[44] Dit is overal gelukt, op één bedrijf na: van één landelijke supermarkt zijn twee distributiecentra bezocht.

Deze publicatie is een uitgave van:

Nederlandse Arbeidsinspectie
Postbus 90801 | 2500 LV Den Haag
t 0800 51 51

Oktober 2026